

निमित्तोपादान

डॉ. हुकमचन्द तारिल

નિમિત્તોપાદાન

© : લેખક :

ડૉ. હુકમચન્દ ભારિલ્લ

શાસ્ત્રી, ન્યાયતીર્થ, સાહિત્યરત્ન, એમ.એ., પીએચ.ડી.
શ્રી ટોડરમલ સ્મારક ભવન, એ-૪, બાપૂનગર, જયપુર - ૩૦૨૦૧૪.

: અનુવાદક :

સંગીતાબેન નવનીતલાલ શાહ

બી.એસ.સી.

: પ્રકાશક :

પંડિત ટોડરમલ સ્મારક ટ્રસ્ટ

એ-૪, બાપૂનગર, જયપુર - ૩૦૨૦૧૪.

પ્રથમ આવૃત્તિ	: ૧૨ હજાર
(૨૪ માર્ચ, ૧૯૯૧)	
દ્વિતીય આવૃત્તિ	: ૩ હજાર
(૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૯૭)	
ગુજરાતી (પ્રથમ આવૃત્તિ)	: ૩ હજાર

કુલ

: ૧૮ હજાર

મૂલ્ય : ત્રણ રૂપિયા પચાસ પૈસા

વિષય સૂચી

૧. નિમિત્તોપાદાન : એક અનુશીલન	૧
૨. નિમિત્તોપાદાન : કેટલાક પ્રશ્નોત્તર	૨૪
૩. પરિશિષ્ટ - ૧ :	૪૮
ઉપાદાન - નિમિત્ત દોહા :	
કવિવર પં. બનારસીદાસ	
૪. પરિશિષ્ટ - ૨ :	૪૯
ઉપાદાન - નિમિત્ત દોહા :	
ભૈયા ભગવતીદાસ	

મુદ્રક :

જયપુર પ્રિન્ટર્સ

એમ.આઈ. રોડ,

જયપુર.

.....પ્રકાશકીય.....

જૈનદર્શનના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લે કૃત નિમિત્તોપાદાનનું પ્રકાશન કરતાં અમને હાર્દિક પ્રસન્નતાનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે. જૈનદર્શનના આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં પૂજ્ય શ્રી કાનજી સ્વામીના ઉદયની સાથે-સાથે જે વિષય બહુચર્ચિત થયાં તેમાં મુખ્ય છે - કમબદ્ધપર્યાય, નિશ્ચય-વ્યવહાર અને ઉપાદાન-નિમિત્ત. એના સંદર્ભમાં ગામે-ગામ ચાલતી ચર્ચાએ એક વિવાદનું રૂપ લઈ લીધું હતું. જેમ-જેમ આ આધ્યાત્મિક ક્રાન્તિ વિસ્તાર પામતી ગઈ, તેમ-તેમ વિવાદે પાણ ઉગ્રરૂપ ધારણ કર્યું.

વિવાદના ઊંડાણમાં જઈને જોતાં એક તથ્ય સામે આવ્યું કે વિષયનો અપરિચય જ વિવાદનું મૂળ કારણ છે. તેથી એ નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે જે આ વિષયોને આગમના આધારે સરળ-સુબોધ શૈલીમાં જન-જન સમક્ષ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તો વિવાદ સહજ જ શાંત થઈ શકે છે.

ત્યારે ડૉ. ભારિલ્લે આ વિષયો પર ગામે-ગામ સરળ-સુબોધ શૈલીમાં સપ્રમાણ પ્રવચન કર્યાં તો તેનો અનુકૂળ પ્રભાવ પડ્યો. ત્યારે એમ નિર્ણય કરવામાં આવ્યો કે જે આ વિષયોને લેખિત રૂપમાં પાણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવે તો સફળતા અવશ્યભાવી છે. પરિણામ સ્વરૂપ કમબદ્ધપર્યાય અને પરમભાવ પ્રકાશક નયચક્ર જેવી કૃતિઓ સામે આવી; જેમણે તત્સંબંધી વિવાદોને લગભગ સમાપ્ત જ કરી દીધા.

એ જ ક્રમમાં આ 'નિમિત્તોપાદાન' કૃતિ છે. અમને વિશ્વાસ છે કે આનાથી આધ્યાત્મિક સમાજ લાભાન્વિત થશે.

પ્રસ્તુત કૃતિના લેખન કાર્ય હેતુ ડૉ. હુકમચંદજી ભારિલ્લે અભિનંદનને પાત્ર છે. પુસ્તકની કિંમત ઘટાડવા માટે જે મહાનુભાવોએ આર્થિક સહયોગ પ્રદાન કર્યો છે તેમનો ટ્રસ્ટી હૃદયથી આભારી છે. સાથે-સાથે પ્રકાશન વ્યવસ્થા હેતુ વિભાગના પ્રભારી શ્રી અખિલ બંસલ પાણ ધન્યવાદને પાત્ર છે. આપ સૌ આ કૃતિ દ્વારા ભરપૂર લાભ લો - એ જ ભાવના સાથે

નેમીચન્દ પાટની

મહામંત્રી

.....અનુવાદકની કલમે.....

શ્રી જિનેન્દ્ર પરમાત્માની દિવ્યધ્વનિમાં પ્રતિપાદિત ચાર અનુયોગનો સાર વીતરાગતા છે. અને ચારે અનુયોગમાંથી વીતરાગતાનું દોહન કરવા માટે શબ્દાર્થ, નયાર્થ, મતાર્થ, આગમાર્થ અને ભાવાર્થનું જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે. આ જીવની અનાદિ કાળથી નિમિત્તાધીન દષ્ટિ છે. શાસ્ત્રમાં પાણ નિમિત્ત પ્રધાન કથન ઘણા જોવા મળે છે. હવે તેનો યથાર્થ બોધ નહીં હોવાના કારણે આ જીવ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને કર્તા-કર્મ સંબંધ માની લે છે તેથી તેની દષ્ટિ નિમિત્ત ઉપરથી હટી ઉપાદાન ઉપર આવવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. કૃષ્ણ સ્વરૂપે તેને સુખ, શાંતિ અને ધર્મની પ્રાપ્તિ થતી નથી અને સંસાર પરિભ્રમણ ચાલું જ રહે છે.

આ કાળમાં આધ્યાત્મિક સત્પુરુષ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી કાનજીસ્વામીએ નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ ઘણું જ સ્પષ્ટ કર્યું છે. તેઓશ્રીએ ભૈયા ભગવતીદાસ તેમજ કવિવર પંડિત બનારસીદાસ દ્વારા રચિત ‘ઉપાદાન-નિમિત્ત દોહા’ ઉપર પ્રવચન પાણ કરેલ છે જે “મૂળમાં ભૂલ’ નામના પુસ્તક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયેલ છે, જે આત્માર્થી જીવે અવશ્ય સ્વાધ્યાય કરવા યોગ્ય છે.

આધ્યાત્મિક પ્રવક્તા આદરણીય ડૉ. હુકમચંદ ભારિલ્લે “નિમિત્તોપાદાન” નામની તેમની આ કૃતિમાં નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ આગમના આધારે સ્પષ્ટ કર્યું છે. જેનાથી આધ્યાત્મિક સમાજ લાભાન્વિત થઈ રહ્યો છે.

ગુજરાતી ભાઈ-બહેનો પાણ પોતાની માતૃભાષા દ્વારા આ પુસ્તકનું પઠન-મનન કરી લાભાન્વિત થાય તે હેતુથી તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાનું કાર્ય મને સોંપાયું હતું, જેમાં મને મુરબ્બી વડીલ શ્રી પોપટલાલ યુનીલાલ શાહ તથા ભાઈશ્રી શૈલેષભાઈ શાહના સલાહ-સૂચન તથા માર્ગદર્શન મળેલ છે તેઓની હું અત્યંત આભારી છું. આ પુસ્તકનું પ્રુફ રીડીંગ કરનાર શ્રી રજનીભાઈ એમ. દોશી નો પાણ આભાર વ્યક્ત કરું છું. આ પુસ્તકના અનુવાદ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ જે ભાઈઓનો સહકાર પ્રાપ્ત થયેલ છે તે સર્વની હું આભારી છું.

દરેક જીવ નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને નિમિત્તાધીન દષ્ટિ છોડી સ્વભાવ સન્મુખ દષ્ટિ કરી સંસાર-પરિભ્રમણનો નાશ કરે અને પૂર્ણ સુખ-શાંતિને પ્રગટ કરે તેવી મંગળ ભાવના....

પ્રથમ ખંડ

નિમિત્તોપાદાન : એક અનુશીલન

મુક્તિના માર્ગમાં જે મહત્વપૂર્ણ વિષયોનું સમ્યક્ પરિજ્ઞાન અત્યંત આવશ્યક છે, એમાં 'ઉપાદાન-નિમિત્ત' પણ એક એવો મહત્વપૂર્ણ વિષય છે, જેના સમ્યક્ જ્ઞાન વિના પરાવલંબનની દૃષ્ટિ તેમજ વૃત્તિ સમાપ્ત થતી નથી, સ્વાવલંબનનો ભાવ જાગૃત થતો નથી, મુક્તિના માર્ગનો સમ્યક્ પુરુષાર્થ પણ સ્ફુરાયમાન થતો નથી.

'ક્રમબદ્ધપર્યાય' અને નિશ્ચય-વ્યવહારની જેમ 'ઉપાદાન-નિમિત્ત' પણ આજનો ચર્યાસ્પદ વિષય છે; જેની ચર્યા ક્યારેય વિદ્વાનોની ગોઠીઓમાં પણ થતી નહોતી, પરંતુ આજે તે જન-જનમાં ચર્ચિત છે. આ ચર્યાએ જ્યાં એક બાજુ લોકોમાં એના સંદર્ભમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરી છે, તત્સંબંધી સાહિત્યના અધ્યયન માટે પ્રેરિત કર્યા છે; ત્યાં બીજી બાજુ કેટલાક વિવાદ પણ ઊભા થયા છે. આજે આ ચર્યાએ પક્ષ-વિપક્ષનું રૂપ લઈ લીધું છે. આ જ કારણ છે કે આ સંદર્ભમાં આજે જ્યારે પણ કોઈ કાંઈ બોલે કે લખે છે તો તેની વાણી કે લેખનીમાં પક્ષ-વિપક્ષની ગંધ આવે છે; સમાજ પણ તેને પક્ષ કે વિપક્ષના રૂપમાં જ ગ્રહણ કરે છે.

આજનો આ વિવાદ સંઘર્ષમાં પરિવર્તિત ન થઈ જાય એના માટે એ અત્યંત આવશ્યક છે કે આગમના આધારે આ વિષય પર ગંભીરતાથી નિષ્પક્ષ મંથન કરવામાં આવે અને તેને સમાજ સમક્ષ સરળ-સુબોધ ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે. આ વિષયનું સર્વાંગ અનુશીલન જ વિવાદ અને સંઘર્ષથી બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. વસ્તુસ્વરૂપના પરિજ્ઞાન માટે પણ ઉપાદાન-નિમિત્તની તર્કસંગત, આગમસંમત સુવ્યવસ્થિત જાણકારી અત્યંત આવશ્યક છે.

‘નિશ્ચય-વ્યવહાર’ અને ‘ક્રમબદ્ધપર્યાય’ જેવા વિવાદાસ્પદ વિષય પાણ ત્યારે આગમના આધારથી સરળ-સુબોધ ભાષામાં પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા; ત્યારે વિદ્વદ્વર્ગ અને સમાજે તેની પ્રશંસા કરી, એટલું જ નહિ બલકે તત્સંબંધી વિવાદ પાણ લગભગ સમાપ્ત થઈ ગયો. તેથી મને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે જો ઉપાદાન-નિમિત્તનું પાણ એ પ્રમાણે અનુશીલન કરવામાં આવે તો અપેક્ષિત લાભ જરૂર થશે.

ઉપાદાન-નિમિત્તના સમ્યક્ પરિજ્ઞાનના અભાવમાં જિનાગમમાં પ્રતિપાદિત વસ્તુવ્યવસ્થાને પાણ સમ્યક્રૂપે સમજવી સંભવ નથી. ઉપાદાન-નિમિત્ત સંબંધી સમ્યગ્જ્ઞાનના અભાવમાં કાં તો નિમિત્તને કર્તા માની લેવામાં આવે છે કાં તો પછી તેની સત્તાનો જ ઈન્કાર કરવામાં આવે છે; તેથી એ જરૂરી છે કે આપણે ઉપાદાન-નિમિત્તને વિવાદના રૂપમાં ન જોતા, તેના પક્ષ અને વિપક્ષમાં પાણ કાંઈ ન કહેતાં, તેના સ્વરૂપ પર જ આગમના આધારે વિચાર કરીએ. તેનું સ્વરૂપ સમ્યક્પાણે સ્પષ્ટ થતાં સંપૂર્ણ સ્થિતિ સહજ જ સ્પષ્ટ થઈ જશે.

જગતનો પ્રત્યેક પદાર્થ પરિણમનશીલ છે. પદાર્થોના આ પરિણમનને પર્યાય અથવા કાર્ય કહે છે. આ પરિણમનને જ કર્મ, અવસ્થા, હાલત, દશા, પરિણામ, પરિણતિ વગેરે નામોથી પાણ ઓળખવામાં આવે છે.

કાર્ય કારણપૂર્વક જ થાય છે અને કાર્યની ઉત્પાદક સામગ્રીને જ કારણ કહેવામાં આવે છે. તે કાર્યની ઉત્પાદક સામગ્રી ઉપાદાન અને નિમિત્તોના રૂપમાં હોય છે. આ જ કારણે જિનાગમમાં ઉપાદાન અને નિમિત્તોની ચર્ચા કારણોના રૂપમાં થઈ છે અને એટલા માટે જ કારણ પાણ બે પ્રકારના મનાય છે-

(૧) ઉપાદાન કારણ અને (૨) નિમિત્તકારણ.

જો સ્વયં કાર્યરૂપે પરિણમે તેને ઉપાદાનકારણ કહે છે અને જો સ્વયં તો કાર્યરૂપે ન પરિણમે, પરંતુ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અનુકૂળ હોવાનો આરોપ જેના પર આવી શકે, તેને નિમિત્તકારણ કહે છે. જેમ કે-‘ઘટ’ રૂપ કાર્યનું

‘માટી’ ઉપાદાન કારણ છે અને ચક્ર, દંડ અને કુંભાર આદિ નિમિત્ત કારણ છે.

જે પદાર્થમાં કાર્ય નિષ્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થને ઉપાદાન કારણ અને જે કાર્ય નિષ્પન્ન થયું છે, તેને ઉપાદેય કહેવામાં આવે છે તથા નિમિત્તકારણની અપેક્ષાએ કથન કરતાં તે જ કાર્ય (ઉપાદેય)ને નૈમિત્તિક પાણ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે એક જ કાર્યને ઉપાદાન કારણની અપેક્ષાએ ઉપાદેય અને નિમિત્તકારણની અપેક્ષાએ નૈમિત્તિક કહેવામાં આવે છે. જે ‘ઘટ’ રૂપ કાર્ય ‘માટી’ રૂપ ઉપાદાન કારણનું ઉપાદેય કાર્ય છે, તે જ ‘ઘટ’ રૂપ કાર્ય ‘કુંભાર’ રૂપ નિમિત્તકારણનું નૈમિત્તિક કાર્ય છે. તાત્પર્ય એ છે કે ‘માટી’ અને ‘ઘટ’માં ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ છે તથા ‘કુંભાર’ અને ‘ઘટ’માં નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે.

જે આપણે તેને સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્ય પર ઘટિત કરીએ તો આ પ્રકારે કહેવાશે-આત્મદ્રવ્ય અથવા તેનો શ્રદ્ધાગુણ ઉપાદાન છે અને સમ્યગ્દર્શન ઉપાદેય છે; એ જ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ કર્મનો અભાવ અથવા સદ્ગુરુનો ઉપદેશ નિમિત્ત છે અને સમ્યગ્દર્શન નૈમિત્તિક છે.

અહીં ઉપાદેય શબ્દનો અર્થ ‘બ્રહ્મણ કરવા યોગ્ય’ એમ નથી કરવાનો; કારણ કે આ પ્રકારણ હેય-ઉપાદેયને દર્શાવનારું પ્રકારણ નથી. અહીં તો કાર્ય-કારણ સંબંધી પ્રકારણ હોવાથી માત્ર એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે જે કાર્યને નિમિત્તની અપેક્ષાએ નૈમિત્તિક કહેવામાં આવે છે, તે જ કાર્યને ઉપાદાનની અપેક્ષાએ ઉપાદેય કહેવામાં આવે છે.

આમ, એ સુનિશ્ચિત થયું કે ઉપાદાન-ઉપાદેય સંબંધ અને નિમિત્ત નૈમિત્તિક સંબંધ કારણ-કાર્ય સંબંધના જ રૂપ છે, જે પ્રત્યેક કારણ-કાર્ય સંબંધ પર અનિવાર્યપણે ઘટિત થાય છે. આ રીતે પ્રત્યેક કાર્ય નિયમથી ઉપાદેય પાણ છે અને નૈમિત્તિક પાણ છે, ઉપાદાનની અપેક્ષાએ ઉપાદેય છે અને નિમિત્તની અપેક્ષાએ નૈમિત્તિક છે.

અહીં એક પ્રશ્ન સંભવ છે કે જે ‘દ્રવ્ય કે ગુણ’ ઉપાદાનકારણ છે, જેવું કે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યના ઉદાહરણમાં બતાવવામાં આવ્યું છે, તો

વિવક્ષિત કાર્ય નિરંતર ઉત્પન્ન થતું જ રહેવું જોઈએ; કેમ કે જ્યારે કારણ ઉપસ્થિત છે તો કાર્ય પણ થવું જ જોઈએ.

જો આના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે ઉપાદાન કારણ તો દ્રવ્ય કે ગુણ હોવાથી સદાકાળ ઉપસ્થિત જ રહે છે, પરંતુ નિમિત્તકારણ ન હોવાથી કાર્ય ન થયું; જ્યારે નિમિત્ત કારણ મળશે, ત્યારે કાર્ય સંપન્ન થઈ જશે. - આવું માનવાથી નિમિત્તકારણ જ નિયામક કારણ ઠરશે; કારણ કે તેના હોવા કે ન હોવાથી જ કાર્યનું થવું કે ન થવું નિર્ભર કરશે.

આ આપત્તિથી બચવા માટે જો એમ કહેવામાં આવે કે કાર્યની ઉત્પત્તિ માં તો બન્ને કારણોની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય હોય છે તો આપણે કહીશું કે ભલેને બન્ને કારણોની ઉપસ્થિતિ અનિવાર્ય હોય, પણ નિયામક કારણ તો નિમિત્ત જ રહ્યું; કેમ કે તેના હોવાથી કાર્ય થાય છે અને ન હોવાથી કાર્ય નથી થતું.

અરે ભાઈ ! કાર્યનું નિયામક કારણ કયું છે ? એ જાણતાં પહેલાં આપણે ઉપાદાન-નિમિત્તને તેના ભેદ-પ્રભેદો સહિત સારી રીતે સમજી તો લઈએ, પછી આ વિવાદમાં પડીએ. સંભવ છે કે ઉપાદાન-નિમિત્તના ભેદ-પ્રભેદોના સ્પષ્ટીકરણથી આ પ્રશ્નનું સહજ જ સમાધાન થઈ જાય. વાસ્તવમાં વાત તો એમ છે કે ઉપાદાન-નિમિત્તના ભેદ-પ્રભેદોના સમ્યક્જ્ઞાનમાં જ પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાયેલો છે. તેથી સૌથી પહેલાં તેના ભેદ-પ્રભેદોની ચર્ચા જ અપેક્ષિત છે.

ઉપાદાન બે પ્રકારના હોય છે-

(૧) ત્રિકાળી ઉપાદાન અને (૨) ક્ષણિક ઉપાદાન

નિમિત્ત પણ બે પ્રકારના હોય છે-

(૧) ઉદાસીન અને (૨) પ્રેરક

અથવા

(૧) અંતરંગ અને (૨) બહિરંગ.

જો દ્રવ્ય કે ગુણ સ્વયં કાર્યરૂપે પરિણમે, તે દ્રવ્ય કે ગુણને તે કાર્યનું ત્રિકાળી ઉપાદાનકારણ કહે છે.

ક્ષણિક ઉપાદાનકારણ બે પ્રકારના હોય છે-

(ક) દ્રવ્ય અને ગુણોમાં જે પર્યાયોનો પ્રવાહકમ અનાદિ-અનંત ચાલ્યા કરે છે, તે પ્રવાહકમમાં અનંતર-પૂર્વક્ષણવર્તીપર્યાય ક્ષણિક ઉપાદાન કારણ છે અને અનંતર-ઉત્તર ક્ષણવર્તીપર્યાય કાર્ય છે. આને આ પ્રમાણે પણ કહેવામાં આવે છે કે અનંતર પૂર્વ ક્ષણવર્તી પર્યાયથી યુક્ત દ્રવ્ય કારણ છે અને અનંતર ઉત્તરક્ષણવર્તી પર્યાયથી યુક્ત દ્રવ્ય કાર્ય છે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાનું નીચેનું કથન દ્રષ્ટવ્ય છે-

“પુલ્વપરિણામજુત્તં કારણભાવેણ વદ્વદે દવ્વં ।

ઉત્તર પરિણામ જુદં તં ચિય કજ્જં હવે ણિયમા ॥ ૨૩૦ ॥

અનંતર પૂર્વ પરિણામથી યુક્ત દ્રવ્ય કારણરૂપે પરિણમિત થાય છે અને અનંતર-ઉત્તરપરિણામથી યુક્ત તે જ દ્રવ્ય નિયમથી કાર્ય હોય છે.”

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં સિદ્ધાન્તાચાર્ય પંડિત કૃલચંદ્રજી લખે છે - “જે અનંતર પૂર્વ પર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે, તેની ઉપાદાન સંજ્ઞા છે અને જે અનંતર-ઉત્તરપર્યાય વિશિષ્ટ દ્રવ્ય છે, તેની કાર્ય સંજ્ઞા છે.”

(ખ) તે સમયની પર્યાયની તે રૂપે થવાની યોગ્યતા ક્ષણિક ઉપાદાન-કારણ છે અને તે પર્યાય કાર્ય છે.

આ રીતે ઉપાદાનકારણ ત્રણ પ્રકારના થઈ ગયા, જે આ પ્રમાણે છે-

(૧) ત્રિકાળી ઉપાદાન

(૨) અનંતર પૂર્વક્ષણવર્તી પર્યાયના વ્યયરૂપ ક્ષણિક ઉપાદાનકારણ.

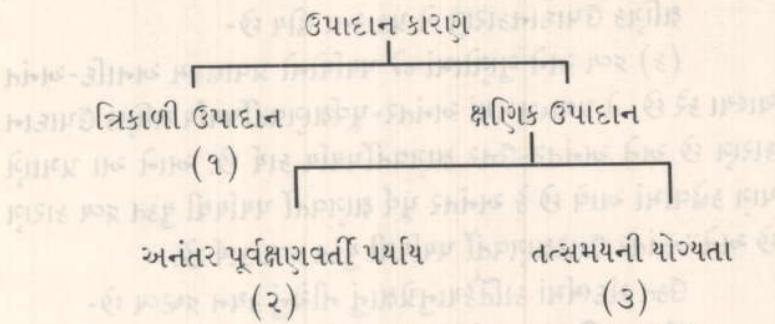
(૩) તત્સમયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાનકારણ.

ક્ષણિક ઉપાદાનના નામ લાંબા હોવાના કારણે તેમને નીચેના સંક્ષિપ્ત નામોથી પણ ઓળખવામાં આવે છે-

(ક) અનંતર પૂર્વક્ષણવર્તી પર્યાય.

(ખ) તત્સમયની યોગ્યતા.

ઉપાદાનના ઉક્ત ત્રણ ભેદોની સ્થિતિ સ્પષ્ટ કરવા માટે નીચેનો ચાર્ટ ઉપયોગી છે-

ક્ષણિક ઉપાદાનકારણને સમર્થ ઉપાદાનકારણ પણ કહે છે, કારણ કે ત્રિકાળી ઉપાદાનકારણ તો સદા વિદ્યમાન રહે છે; જો તેને જ પૂર્ણ સમર્થ કારણ માની લેવામાં આવે તો વિવક્ષિત કાર્યની સદા ઉત્પત્તિ થતી રહેવાનો પ્રસંગ આવશે. અનંતર પૂર્વક્ષણવર્તી પર્યાયનો વ્યય અને તે સમયે તે પર્યાય ની ઉત્પન્ન થવાની યોગ્યતા જ સમર્થ ઉપાદાનકારણ છે; જેના વિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી અને જેના હોવાથી નિયમથી કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે.

તત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકમાં ઉપાદાનના બે ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે- એક અસમર્થ ઉપાદાન અને બીજું સમર્થ ઉપાદાન. એમાં જે સમર્થ ઉપાદાન છે, તે અવશ્ય જ કાર્યનું જનક હોય છે અને તે અષ્ટસહસ્રીના અભિપ્રાયानુસાર અવ્યવહિત પૂર્વપર્યાયયુક્ત દ્રવ્યરૂપ જ હોય છે.^૧

આ રીતે આટલા વિવેચનથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે સમર્થ ઉપાદાન એક જ હોય છે અને તેનાથી ઉત્પન્ન થવાવાળું કાર્ય તે જ હોય છે, કે જેનું તે સમર્થ ઉપાદાન હોય છે. ત્યાં તે કાર્યનું જે પણ નિમિત્ત હોય છે, તેમાં ઉપાદાનની ક્રિયા કરવાની શક્તિ જ હોતી નથી. માત્ર તે ઉપાદાન અનુસાર થવાવાળા કાર્યનું સૂચક હોવાથી તેનું નિમિત્ત કહેવાય છે. અને આ જ આધારે નિમિત્તના અનુસારે કાર્ય થાય છે, એવો વ્યવહાર (ઉપચાર) કરવામાં આવે છે.^૨

૧. જૈન તત્ત્વ સમીક્ષાનું સમાધાન (હિન્દી) પૃષ્ઠ-૧૫

૨. જૈન તત્ત્વ સમીક્ષાનું સમાધાન (હિન્દી) પૃષ્ઠ-૧૫

ઉક્ત વિવેચનથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે નિયામક કારણ ત્રિકાળી ઉપાદાન કારણ નહીં, પરંતુ ક્ષણિક ઉપાદાનકારણ છે. નિમિત્તકારણને નિયામક કારણ માનનારાઓએ આ તથ્ય તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

નિમિત્તને નિયામક કારણરૂપે પ્રસ્તુત કરતી વખતે એ તર્ક આપવામાં આવ્યો હતો કે ઉપાદાન તો સદા વિદ્યમાન રહે છે, જે તેને જ નિયામક કે સમર્થ કારણ માની લેવામાં આવે તો કાર્યનો સદા ઉત્પન્ન થતા રહેવાનો પ્રસંગ આવશે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે ત્રિકાળી ઉપાદાનકારણને જ ઉપાદાન કારણ માનીને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે ઉપાદાન તો સદાને માટે મૌજૂદ છે. જ્યારે ક્ષણિક ઉપાદાન પણ ઉપાદાન જ છે, જે સદા ઉપસ્થિત નથી રહેતું; તેથી ઉપાદાનને સમર્થ કારણ માનતાં કાર્ય સદા થતું રહેવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવાનો આરોપ નિરાધાર છે; કેમ કે કાર્યનું નિયામક કારણ તો ક્ષણિક ઉપાદાન છે, ત્રિકાળી ઉપાદાન નહીં.

અહીં એક પ્રશ્ન સંભવ છે કે જે ક્ષણિક ઉપાદાન જ સમર્થ ઉપાદાન છે તો પછી ત્રિકાળી ઉપાદાનનું શું મહત્ત્વ રહ્યું ?

ભાઈ, વાત એમ છે કે ઉપાદાન તો નિજશક્તિને કહે છે. જેમ કે કહ્યું છે કે-

ઉપાદાન નિજ શક્તિ હૈ, જિયકો મૂલ સ્વભાવ;

હૈ નિમિત્ત પરયોગ તે, બન્યો અનાદિ બનાવ.^૧

શક્તિ બે પ્રકારની હોય છે-દ્રવ્યશક્તિ અને પર્યાયશક્તિ. આ બન્નેય શક્તિઓનું નામ જ ઉપાદાન છે. પર્યાયશક્તિથી યુક્ત દ્રવ્યશક્તિ જ કાર્યકારી હોય છે. દ્રવ્યશક્તિ નિત્ય હોય છે અને પર્યાય શક્તિ અનિત્ય. નિત્યશક્તિના આધારે કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવાથી કાર્યના નિત્યત્વનો પ્રસંગ આવે છે; તેથી પર્યાયશક્તિનો જ કાર્યના નિયામક તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧. ભૈયા ભગવતી દાસ : ઉપાદાન-નિમિત્ત સંવાદ-દોહા-૩

દ્રવ્યશક્તિ એમ બતાવે છે કે આ કાર્ય આ દ્રવ્યમાં જ થશે, અન્ય દ્રવ્યમાં નહીં અને પર્યાયશક્તિ એમ બતાવે છે કે વિવક્ષિત કાર્ય વિવક્ષિત સમયમાં જ થશે. તેથી ન તો દ્રવ્યશક્તિ મહત્ત્વહીન છે કે ન પર્યાયશક્તિ; બંનેયનું મહત્ત્વ છે, પણ કાળની નિયામક પર્યાયશક્તિ જ છે. કાળનું બીજું નામ પણ પર્યાય જ છે. આ પર્યાયશક્તિ અનંતરપૂર્વક્ષણવર્તી પર્યાયના વ્યયરૂપ અને તત્સમયની યોગ્યતારૂપ હોય છે. તેથી આ બંનેયની ક્ષણિક ઉપાદાન સંજ્ઞા છે. આથી ક્ષણિક ઉપાદાનને કાર્યનું નિયામક કહેવામાં આવ્યું છે.

જો ત્રિકાળી ઉપાદાનને પણ સામેલ કરીને વાત કરીએ તો આ પ્રમાણે કહેવાશે કે પર્યાયશક્તિ યુક્ત દ્રવ્યશક્તિ કાર્યકારી છે, પરંતુ આમાં પણ નિયામક કારણના રૂપમાં તો પર્યાયશક્તિરૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન જ રહ્યું.

જો નિમિત્તને પણ આમાં સામેલ કરીને વાત કરવી હોય તો આ પ્રમાણે કહી શકાય કે સહકારી કારણ સાપેક્ષ વિશિષ્ટપર્યાયશક્તિથી યુક્ત દ્રવ્યશક્તિ જ કાર્યકારી છે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં જયપુર (ખાનિયા) તત્ત્વચર્યામાં સિદ્ધાન્તાચાર્ય પંડિત કૂલચંદ્રજીએ અનેક ન્યાયશાસ્ત્રીય પ્રમાણ પ્રસ્તુત કરતાં જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે, તેનો કેટલોક મહત્ત્વપૂર્ણ અંશ આ પ્રમાણે છે -

“શ્રી રાજવાર્તિકમાં કહ્યું છે - યથા મૃદઃ સ્વયમન્તર્ઘટ ભવનપરિણામાભિમુખ્યેદણ્ડ-ચક્ર - પૌરુષેયપ્રયત્નાદિ નિમિત્તમાત્રં ભવતિ । યતઃ સત્સ્વપિ દણ્ડાદિનિમિત્તેષુ શર્કરાદિપ્રચિતો મૃત્પિણ્ડઃ સ્વયમન્તર્ઘટ ભવનપરિણામનિરુત્સુકત્વાન્ન ઘટો ભવતિ । અતો મૃત્પિણ્ડ એવ બાહ્યદણ્ડાદિનિમિત્ત-સાપેક્ષ અભ્યન્તરપરિણામ સાન્નિધ્યાદ્ ઘટો ભવતિ ન દણ્ડાદયઃ ઇતિ દણ્ડાદીનાં નિમિત્તમાત્રત્વમ્ ।

અર્થ - જેમ કે માટી સ્વયં અંદરથી ઘટ થવારૂપ પરિણામના સન્મુખ થવાથી દંડ, ચક્ર અને પૌરુષેય પ્રયત્ન આદિ નિમિત્તમાત્ર હોય છે; કારણકે દંડાદિ નિમિત્તોના રહેવા છતાં પણ રેતીના ઢગલારૂપ માટીનો પિંડ સ્વયં અંદરથી ઘટ બનવા રૂપ પરિણામ (પર્યાય) થી નિરુત્સક હોવાના (ઘટ

એક અનુશીલન

પર્યાયરૂપ પરિણમન સન્મુખ ન હોવાના) કારણે ઘટ નથી બનતો; તેથી બાહ્યમાં દંડાદિ નિમિત્ત સાપેક્ષ માટીનો પિંડ જ અંદર ઘટ બનવારૂપ પરિણામનું સાનિધ્ય હોવાથી ઘટ બને છે, દંડાદિ ઘટ નથી બનતા, તેથી દંડાદિ નિમિત્તમાત્ર છે.

આ પ્રેરક નિમિત્તોની નિમિત્તતાનું સ્પષ્ટીકરણ છે. આ ઉલ્લેખમાં ખૂબ જ સમર્થ શબ્દો દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે ન તો સર્વ પ્રકારની માટી ઘટનું ઉપાદાન છે, અને ન તો પિંડ, સ્થાસ, કોશ અને કુસૂલાદિ પર્યાયોની અવસ્થારૂપથી પરિણત માટી ઘટનું ઉપાદાન છે, પરંતુ જે માટી અનન્તર સમયમાં ઘટ-પર્યાયરૂપથી પરિણત થવાવાળી છે, માત્ર તે જ માટી ઘટપર્યાયનું ઉપાદાન છે.

આ જ તથ્ય રાજવર્તિકના ઉક્ત ઉલ્લેખ દ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. માટીની આવી અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં તે નિયમથી ઘટનું ઉપાદાન બને છે. આ જ કારણથી તત્વાર્થવાર્તિકના ઉક્ત ઉલ્લેખ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે જ્યારે માટી ઘટ પર્યાયના પરિણમન સન્મુખ થાય છે; ત્યારે દંડ, ચક્ર અને પૌરુષેય પ્રયત્નની નિમિત્તતા સ્વીકૃત કરવામાં આવી છે, અન્ય કાળમાં તે નિમિત્ત સ્વીકારવામાં નથી આવ્યાં.

આ જ તથ્યને સ્પષ્ટ કરતા પ્રમેયકમલમાર્તંડમાં લખ્યું છે -

યચ્ચોચ્યતે - શક્તિર્નિત્યાડનિત્યા વેત્યાદિ । તત્ર કિમયં દ્રવ્યશક્તૌ પર્યાયે વા પ્રશ્નઃ સ્યાત્ , ભાવાનાં દ્રવ્યપર્યાયશક્તયાત્મ કત્વાત્ । તત્ર દ્રવ્યશક્તિર્નિત્યૈવ, અનાદિનિધનસ્વાભાવત્વાદ્ દ્રવ્યસ્ય । પર્યાયશક્તિસ્ત્વ નિત્યૈવ, સાદિપર્યવસાનત્વાત્ પર્યાયાણામ્ । ન ચ શક્તેર્નિત્યત્વે સહકારિકારણનપેક્ષયૈવાર્થસ્ય કાર્યકારિત્વાનુષંગઃ, દ્રવ્યશક્તેઃ કેવલાયાઃ કાર્યકારિત્વાનભ્યુપગમાત્ । પર્યાયશક્તિ સમન્વિતા હિ દ્રવ્યશક્તિઃ કાર્યકારિણી, વિશિષ્ટપર્યાયપરિણતસ્યૈવ દ્રવ્યસ્ય કાર્યકારિત્વપ્રતીતેઃ । તત્પરિણતિશ્ચાસ્ય સહકારિકારણાપેક્ષયા ઇતિ પર્યાયશક્તેસ્તદૈવ ભાવાન્ન સર્વદા કાર્યોત્પત્તિપ્રસંગઃ સહકારિકારણાપેક્ષાવૈયર્થ્ય વા ।

-પ્રમેયકમલમાર્તંડ ૨, ૧, પૃ. ૧૮૭

જો એમ કહેવામાં આવે છે કે શક્તિ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે વગેરે. તો ત્યાં શું આ દ્રવ્યશક્તિ કે પર્યાયશક્તિના વિષયમાં પ્રશ્ન છે; કારણ કે પદાર્થ દ્રવ્યપર્યાયશક્તિ સ્વરૂપ હોય છે. તેમાં દ્રવ્યશક્તિ નિત્ય જ છે; કેમ કે દ્રવ્ય અનાદિનિધન સ્વભાવવાળું હોય છે. પર્યાયશક્તિ તો અનિત્ય જ છે; કેમ કે પર્યાય સાદિ-સાન્ત હોય છે.

જો એમ કહેવામાં આવે કે શક્તિ નિત્ય છે, તેથી સહકારી કારણોની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ કાર્યકારીપણાનો પ્રસંગ આવી જશે - પણ એમ નથી; કેમ કે માત્ર દ્રવ્યશક્તિનું કાર્યકારીપણું સ્વીકારવામાં નથી આવ્યું; પરંતુ પર્યાયશક્તિથી યુક્ત દ્રવ્યશક્તિ કાર્ય કરવામાં સમર્થ બને છે; કારણ કે વિશિષ્ટ પર્યાયથી પરિણત દ્રવ્યનું જ કાર્યકારીપણું પ્રતીત થાય છે અને તેની પરિણતિ સહકારી કારણસાપેક્ષ હોય છે; કેમ કે પર્યાયશક્તિ ત્યારે જ થાય છે. તેથી ન તો સર્વદા કાર્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે છે કે ન તો સહકારી કારણોની અપેક્ષાની વ્યર્થતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે એ જ્ઞાત થઈ જવાથી કે સહકારી કારણસાપેક્ષ વિશિષ્ટ પર્યાય શક્તિથી યુક્ત દ્રવ્યશક્તિ જ કાર્યકારિણી માનવામાં આવી છે; માત્ર ઉદાસીન અને પ્રેરક નિમિત્તોના બળે માત્ર દ્રવ્યશક્તિથી જ દ્રવ્યમાં કાર્ય નથી થતું.

જો દ્રવ્યશક્તિને બાહ્યનિમિત્તોના જોરે કાર્યકારી માની લેવામાં આવે તો ચાગ્રાથી પણ ઘઉંની ઉત્પત્તિ થવા લાગે; કારણ કે ઘઉં સ્વયં દ્રવ્ય નથી, પરંતુ તે પુદ્ગલદ્રવ્યની એક પર્યાય છે; તેથી ઘઉં પર્યાયવિશિષ્ટ પુદ્ગલદ્રવ્ય બાહ્ય કારણ સાપેક્ષ ઘઉંના અંકુરાદિ કાર્યરૂપથી પરિણત થાય છે.

જો વિશિષ્ટપર્યાયરહિત દ્રવ્ય સામાન્યથી નિમિત્તોના બળ પર ઘઉંના અંકુરાદિ પર્યાયોની ઉત્પત્તિ માની લેવામાં આવે તો જો પુદ્ગલ ચાગ્રારૂપ છે, તે પુદ્ગલ હોવાથી, તેનાથી પણ ઘઉંરૂપ પર્યાયની ઉત્પત્તિ થવા લાગશે; આથી જો વિવિધ લૌકિક પ્રમાણ આપીને એ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે ત્યારે જોવા પ્રબળ નિમિત્ત મળે છે; ત્યારે દ્રવ્યને નિમિત્તો અનુસાર

પરિણામવું જ પડે છે; તેથી આ કથન આગમાનુકૂળ ન હોવાથી સંગત પ્રતીત થતું નથી.

વાસ્તવમાં મુખ્ય વિવાદ ઉપાદાનનો છે, તેનો જે સમીચીન અર્થ શાસ્ત્રોમાં આપેલ છે, તેના પર સમ્યક્ દષ્ટિપાત ન કરવાથી જ આ વિવાદ ઊભો થયો છે.

જે આગમાનુસાર વિશિષ્ટપર્યાયશક્તિ યુક્ત દ્રવ્યશક્તિને અંતરંગ કારણ અર્થાત્ ઉપાદાનકારણ સ્વીકારીને કાર્ય-કારણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આ કોઈ વિવાદ જ ન રહે, કારણ કે યથાર્થમાં જ્યારે-જ્યારે વિવક્ષિત કાર્યને યોગ્ય વિશિષ્ટ પર્યાયશક્તિથી યુક્ત દ્રવ્યશક્તિ હોય છે, ત્યારે-ત્યારે તે કાર્યને અનુકૂળ નિમિત્ત મળે જ છે - એવો નિયમ છે અને એવું નથી કે નિશ્ચય ઉપાદાન હોય અને નિમિત્ત ન મળે.

આ જ વાતને અસદ્ભૂત વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ એમ કહેવાય છે કે જ્યારે જેવાં નિમિત્ત મળે છે, ત્યારે તેવું કાર્ય થાય છે.”

એક વાત એ પાણી તો છે કે જેમ ત્રિકાળી ઉપાદાન સદા ઉપસ્થિત રહે છે; તેવી જ રીતે સામાન્યતઃ નિમિત્ત પાણી સદા ઉપસ્થિત રહે છે; કેમ કે જે રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પોતાના કાર્ય માટે ઉપાદાન છે; તે રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્ય પરના કાર્ય માટે નિમિત્ત પાણી તો છે.

ધર્મદ્રવ્યરૂપ નિમિત્ત સદા વિદ્યમાન છે, તો શું એના આધારે જીવ અને પુદ્ગલોએ નિરંતર ચાલતા રહેવું જોઈએ ? એ જ પ્રમાણે અધર્મદ્રવ્ય પાણી સદા વિદ્યમાન રહે છે, તો શું જીવ અને પુદ્ગલોએ નિરંતર સ્થિર પાણી રહેવું જોઈએ. એવું કેવી રીતે બની શકે ? કારણ કે ગમન અને સ્થિતિના નિમિત્તોના સદા વિદ્યમાન રહેવાથી જીવ અને પુદ્ગલ ચાલશે કે સ્થિર રહેશે? પરસ્પર વિરુદ્ધ સ્વભાવવાળી હોવાથી ચાલવું અને સ્થિર થવું બેઉ ક્રિયાઓ એક સાથે તો સંભવ નથી.

તેથી સહજરૂપથી તો એ જ સિદ્ધ થાય છે કે સર્વ જીવ અને પુદ્ગલ પોતાની ક્ષણિક ઉપાદાનગત યોગ્યતાનુસાર ગમન કરે છે અને સ્થિર થાય છે અને જ્યારે-જ્યારે તે પોતાની યોગ્યતાનુસાર ગમન કરે છે અને સ્થિર થાય છે, ત્યારે-ત્યારે ધર્મ અને અધર્મ દ્રવ્ય નિમિત્તમાત્ર થાય છે.

આ પ્રમાણે કાર્ય ઉત્પન્ન થવાના કાળનું નિયામક કારણ તો ઉપાદાનગત યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન જ થયું; ત્રિકાળી ઉપાદાન પણ નહિ કે નિમિત્ત પણ નહિ.

પ્રશ્ન : શું નિયામક કારણ પણ અનેક પ્રકારના હોઈ શકે છે ?

ઉત્તર : કેમ નહીં ? અવશ્ય હોઈ શકે છે.

પ્રત્યેક કાર્ય (પર્યાય)નું ત્રિકાળી ઉપાદાન એ વાતનું નિયામક છે કે આ કાર્ય(પર્યાય) અમુક દ્રવ્ય કે તેના અમુક ગુણમાં જ થશે, અન્ય દ્રવ્યમાં નહીં અને તે જ દ્રવ્યના બીજા ગુણમાં પણ નહીં. સમ્યગદર્શનરૂપ કાર્ય આત્મ દ્રવ્ય અને તેના શ્રદ્ધા ગુણમાં જ થશે, પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યો કે આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં નહીં.

અનન્તર પૂર્વ ક્ષણવર્તી પર્યાયથી યુક્ત દ્રવ્યનું વ્યયરૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન વિધિ (પુરુષાર્થ) નું નિયામક છે. આ ઉપાદાન કારણથી એ સુનિશ્ચિત થાય છે કે આ કાર્ય આ વિધિથી, આ પ્રક્રિયાથી જ સંપન્ન થાય છે, અન્ય પ્રકારે નહીં.

તત્સમયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન કાળનું નિયામક છે. જે દ્રવ્ય અથવા ગુણમાં જે સમયે જે કાર્યરૂપ પરિણમવાની પર્યાયગત યોગ્યતા હોય છે; તે દ્રવ્ય અથવા તે ગુણ તે જ સમયે તે જ કાર્યરૂપ પરિણમિત થાય છે.

કાર્યનું બીજું નામ પર્યાય અર્થાત્ કાળ પણ છે, તેથી કાળના નિયામક તત્સમયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાનને કાર્યનું નિયામક પણ કહેવાય છે.

આમ એ નિશ્ચિત થયું કે સ્વભાવનું નિયામક ત્રિકાળી ઉપાદાન, વિધિ (પુરુષાર્થ-પ્રક્રિયા) નું નિયામક અનન્તરપૂર્વ ક્ષણવર્તી પર્યાયથી યુક્ત

દ્રવ્યરૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન અને કાળ અથવા કાર્યનું નિયામક તત્સમયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન થયું.

અહીં એક પ્રશ્ન એ પણ સંભવ છે કે ધર્મદ્રવ્ય અને અધર્મદ્રવ્ય તો ઉદાસીન નિમિત્ત છે, તેથી તે કદાચ નિયામક કારણ ન પણ હોય, પરંતુ પ્રેરક નિમિત્તના સંબંધમાં તો આમ ન હોવું જોઈએ.

આ આધારે કોઈ કહી શકે કે ઉદાસીન નિમિત્ત ભલે કાંઈ ન કરતા હોય, પરંતુ પ્રેરક નિમિત્ત તો બધું કરે જ છે. વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં શિક્ષક પુસ્તક અને દીપક-એ ત્રાણેય નિમિત્ત છે; પણ શિક્ષક પ્રેરક નિમિત્ત છે અને પુસ્તક અને દીપક ઉદાસીન નિમિત્ત છે. દીપક અને પુસ્તકને ભલે ને કર્તા ન કહો, પણ શિક્ષકને તો કર્તા કહેવા જ પડશે. તે તો સક્રિય થઈને પ્રેરણા આપે છે, સમજાવે છે, છતાં પણ જો વિદ્યાર્થી અભ્યાસમાં પ્રવૃત્ત ન થાય, તો તે તેમને દંડપણ આપે છે. તેથી પુસ્તક અને દીપકની અપેક્ષાએ શિક્ષકનું સ્થાન જરૂર મહત્વપૂર્ણ છે.

કેમ નહીં; એ વાત તો એકદમ સ્પષ્ટ જ છે કે દીપક અને પુસ્તકની અપેક્ષાએ શિક્ષકની નિમિત્તતા ભિન્ન પ્રકારની છે. આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે તો નિમિત્તોના ઉદાસીન અને પ્રેરક એવા બે ભેદ કરવામાં આવ્યા છે અને એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસમાં પુસ્તક અને દીપક ઉદાસીન નિમિત્ત છે અને શિક્ષક પ્રેરક નિમિત્ત.

અરે ભાઈ ! ઉક્ત વિશ્લેષણથી તો ઉદાસીન અને પ્રેરક નિમિત્તોમાં પરસ્પર શું અંતર છે ? માત્ર એ જ સ્પષ્ટ થાય છે, કાર્યોત્પત્તિમાં નિમિત્તનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ નથી થતું.

આ સંદર્ભમાં 'ઈષ્ટોપદેશ' નું નીચેનું કથન દૃષ્ટવ્ય છે -

“નાજો વિજ્ઞત્વમાયાતિ, વિજ્ઞો નાજ્ઞત્વમૃચ્છતિ ।

નિમિત્તમાત્રમન્યસ્તુ, ગતેર્ધર્માસ્તિકાયવત્ ॥”

અજ્ઞને ઉપદેશાદિ નિમિત્તો દ્વારા વિજ્ઞ કરી શકાતો નથી કે વિજ્ઞને અજ્ઞ કરી શકાતો નથી; કેમ કે પરપદાર્થતો નિમિત્તમાત્ર છે, જેમ કે સ્વયં ચાલતા જીવ અને પુદ્ગલોને ધર્માસ્તિકાય હોય છે.”

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં એની સંસ્કૃત ટીકામાં લખ્યું છે -

“નન્વેવં બાહ્યનિમિત્તક્ષેપઃ પ્રાપ્નોતીત્યત્રાહ । અન્ય પુનર્ગુરુવિપક્ષાદિ : પ્રકૃતાર્થ સમુત્પાદભ્રંશયોનિમિત્તમાત્રં સ્વાત્ત્ર યોગ્યતયા એવ સાક્ષાત્સાધકત્વાત્ ।”^૧

અહીં એમ શંકા થાય કે આ પ્રમાણે તો બાહ્યનિમિત્તોનું નિરાકરણ જ થઈ જશે એનો ઉત્તર એ છે કે અન્ય જે ગુરુ આદિ તથા શત્રુ આદિ છે, તે પ્રકૃત કાર્યના ઉત્પાદમાં તથા નાશમાં ફક્ત નિમિત્તમાત્ર છે. પરમાર્થે કોઈ કાર્ય થવામાં વા બગડવામાં તેની યોગ્યતા જ સાક્ષાત્ સાધક હોય છે.”

ઉક્ત કથનથી એ વાત એકદમ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કાર્યનું સાધકતમ તો તત્સમયની યોગ્યતારૂપ ક્ષણિક ઉપાદાન કારણ જ છે.

પ્રેરક અને ઉદાસીન નિમિત્તોમાં મૂળભૂત અંતર આ પ્રમાણે છે -

ઈચ્છાશક્તિથી રહિત અને નિષ્ક્રિય દ્રવ્ય ઉદાસીન નિમિત્ત હોય છે અને ઈચ્છાવાન તથા ક્રિયાવાન દ્રવ્ય પ્રેરક નિમિત્ત કહેવાય છે. ધર્મદ્રવ્ય સ્વયં ચાલતા જીવ અને પુદ્ગલોની ગતિમાં નિમિત્ત હોય છે તથા અધર્મદ્રવ્ય ગમનપૂર્વક સ્થિર થતાં જીવ અને પુદ્ગલોની સ્થિતિમાં નિમિત્ત હોય છે. આકાશદ્રવ્ય સર્વદ્રવ્યોના અવગાહનમાં નિમિત્ત છે અને કાળદ્રવ્ય સર્વ દ્રવ્યોના પરિગમનમાં નિમિત્ત હોય છે.

ધર્મ, અધર્મ, આકાશ અને કાળ- આ ચારેય દ્રવ્ય ઈચ્છાશક્તિથી રહિત છે અને નિષ્ક્રિય પણ છે; તેથી તે ઉદાસીન નિમિત્ત કહેવાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને ભાણાવનાર શિક્ષક ઈચ્છાવાન હોવાથી પ્રેરક નિમિત્ત કહેવાય છે. અને ધ્વજને ફરકવામાં હવા સક્રિય હોવાથી પ્રેરક નિમિત્ત કહેવાય છે.

૧. પં. આશાધરજી : ઈષ્ટોપદેશ, શ્લોક-૩૫ની સંસ્કૃત ટીકા.

જે કે ધર્મદ્રવ્ય, અધર્મદ્રવ્ય, આકાશદ્રવ્ય અને કાળદ્રવ્ય ઈચ્છાશક્તિથી રહિત અને નિષ્ક્રિય હોવાથી ઉદાસીન નિમિત્ત કહેવાય છે. તથા જીવદ્રવ્ય ઈચ્છાવાન અને ક્રિયાવાન હોવાથી અને પુદ્ગલ ક્રિયાવાન હોવાથી પ્રેરક નિમિત્ત કહેવાય છે; તથાપિ કાર્યોત્પત્તિમાં સર્વ નિમિત્ત ધર્માસ્તિકાયની જ્ઞેમ ઉદાસીન જ છે.

પ્રશ્ન : વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષાગૃહમાં શિક્ષકની ઉપયોગિતાનો ઈન્કાર કરવો ઠીક નથી. અરે ભાઈ દેશનાલબ્ધિ વિના તો કોઈને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પણ સંભવ નથી. ચારણ ઋદ્ધિધારી મુનિરાજેનો ઉપદેશ પામીને તો ભગવાન મહાવીરના જીવે સિંહની પર્યાયમાં સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ કરી હતી. એનું જ પરિણામ છે કે તે જીવ આગળ જતાં ભગવાન મહાવીર બન્યો. આપ ઉપદેશરૂપ નિમિત્તનો નિષેધ કેમ કરો છો ?

ઉત્તર : ઉપદેશરૂપ નિમિત્તનો નિષેધ કોણ કરે છે ? નિમિત્તના કર્તૃત્વનો નિષેધ અવશ્ય કરવામાં આવે છે. જેવી રીતે શિક્ષક વિના વિદ્યાર્થીઓનું શિક્ષાગૃહ સંભવિત નથી; તેવી રીતે દીપક અને પુસ્તક વિના પણ શિક્ષાગૃહ સંભવિત નથી. વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષાગૃહમાં શિક્ષક, દીપક અને પુસ્તક બધાની ઉપયોગિતા છે. જે આમ ન હોત તો દીપક શા માટે પ્રગટાવવામાં આવત, પુસ્તકો શા માટે લખવી પડત અને વિશ્વવિદ્યાલયોની સ્થાપના પણ શા માટે થાત, સાધુઓમાં પણ ઉપાધ્યાયનું પદ શા માટે હોત ?

જે નિમિત્તોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોત તો જરૂરથી આ પ્રશ્ન ઊભો થાત. અરે ભાઈ ! પણ નિમિત્તોની સત્તાનો ઈન્કાર કોણ કરે છે ? પરંતુ એ પણ વિચારણીય તો છે ને કે એકલા ઉપદેશથી જ આત્મહિત થતું હોત તો ઉપદેશ તો ઘણાં જીવો સાંભળે છે, બધાનું હિત કેમ થઈ જતું નથી ?

એક વર્ગમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ ભાગે છે, તેમને ભણાવનાર શિક્ષક એક, પુસ્તકો પણ એ જ, દીપક પણ એ જ; તેમ છતાં બધા તો વિદ્વાન બની જતા નથી. સૌ પોત-પોતાની યોગ્યતાનુસાર જ વિદ્વાન બને છે.

એ જ પ્રમાણે એક જ સમોશરણમાં એક સાથે અનેક જીવ ધર્મોપદેશ સાંભળે છે; પરંતુ બધાં સમ્યગ્દષ્ટિ, વ્રતી કે સાધુ તો થઈ જતાં નથી; સૌ પોત-પોતાની પર્યાયગત યોગ્યતાનુસાર જ પરિણમે છે.

તેથી એ સુનિશ્ચિત જ છે કે કાર્યના પ્રતિ નિયામક કારણ તો પોત-પોતાની પર્યાયગત યોગ્યતા જ છે.

જરા વિચાર તો કરો કે ભગવાન મહાવીરના જીવનું હિત મારીચિના ભવમાં જ કેમ ન થઈ ગયું ? શું ત્યાં સદ્નિમિત્તોની ઊણપ હતી ? પિતા ચક્રવર્તી ભરત, ધર્મચક્રના આદિ પ્રવર્તક ભગવાન ઋષભદેવ દાદા, ભગવાન ઋષભદેવના સમવશરણમાં તેમનો ઉપદેશ સાંભળીને તો તેણે વિરોધભાવ ઉત્પન્ન કર્યો હતો. શું તેમના ઉપદેશમાં કોઈ ઊણપ હતી ? શું ચારણઋદ્ધિધારી મુનિઓનો ઉપદેશ તેમનાથી પાણ સારો હતો ?

આનાથી સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે પર્યાયગત ઉપાદાનની તૈયારી હોય, ત્યારે કાર્ય થાય છે અને તે સમયે યોગ્ય નિમિત્ત પાણ હોય જ છે, તેને શોધવા નથી જવું પડતું.

હૂર સિંહની પર્યાયમાં ઘોર વનમાં ઉપદેશનો અવસર ક્યાં હતો ? પરંતુ તેનો પુરુષાર્થ જાગ્યો તો નિમિત્ત આકાશથી ઊતરીને આવ્યું. એટલે જ તો કહેવાય છે કે આત્માર્થીએ નિમિત્તોની શોધમાં વ્યગ્ર ન થવું જોઈએ. 'નિમિત્ત નથી હોતું' - એવું કોણ કહે છે ? પરંતુ નિમિત્તોને શોધવા પાણ નથી પડતાં. જ્યારે ઉપાદાનમાં કાર્ય થાય છે ત્યારે તદ્દનુકૂળ નિમિત્ત હોય જ છે.

નિમિત્તોના અનુસાર કાર્ય નથી થતું, કાર્યના અનુસાર નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. વેશ્યાના મૃત શરીરને જોઈને રાગીને રાગ અને વૈરાગીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે વેશ્યા રાગીના રાગ અને વૈરાગીના વૈરાગ્યનું નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. જો નિમિત્તના અનુસાર કાર્ય થતું હોય તો તેને જોઈને દરેકને કાં તો રાગ જ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ કાં તો પછી વૈરાગ્ય જ.

આચાર્યકલ્પ પંડિત ટોડરમલજી કહે છે-

“પરદ્રવ્ય કોઈને બળાત્કારથી તો બગાડતું નથી, પણ પોતાના ભાવ બગડે ત્યારે તે પણ બાહ્યનિમિત્ત છે. વળી એ નિમિત્ત વિના પણ ભાવ તો બગડે છે. માટે તે નિયમરૂપ નિમિત્ત પણ નથી.

એ પ્રમાણે પરદ્રવ્યનો દોષ જોવો એ તો મિથ્યાભાવ છે.”^૧
 ન તો નિમિત્ત ઉપાદાનમાં બળજબરીથી કાંઈ કરે છે કે ન તો ઉપાદાન કોઈ નિમિત્તોને બળજબરીથી લાવી કે મેળવી દે છે. બંનેનો સહજ જ સંબંધ હોય છે. નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધની સહજતા વિષે પંડિત ટોડરમલજીએ આ પ્રમાણે સ્પષ્ટતા કરી છે :-

“જો કર્મ પોતે કર્તારૂપ થઈ પ્રયત્નપૂર્વક જીવના સ્વભાવને હાણે વા બાહ્યસામગ્રી મેળવી આપે તો કર્મમાં ચૈતન્યપણું તથા બળવાનપણું પણ સંભવે; પણ એમ તો નથી. કોઈ સહજ જ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ છે. જ્યારે તે કર્મોનો ઉદયકાળ હોય, ત્યારે આત્મા પોતે જ સ્વભાવરૂપ નહિ પરિણમતા વિભાવરૂપ પરિણમે છે તથા જે અન્ય દ્રવ્યો છે, તે પણ એ જ પ્રમાણે સંબંધરૂપ થઈને પરિણમે છે.

જેમ સૂર્યોદયકાલે ચકવા-ચકવીનો સંયોગ થાય છે; ત્યાં કોઈએ દ્વેષબુદ્ધિથી વા બળપૂર્વક રાત્રિવિષે તેમને જુદાં કર્યાં નથી તેમ કોઈએ કરાણાબુદ્ધિપૂર્વક દિવસ વિષે લાવીને મેળવ્યાં નથી. સૂર્યાસ્તનું નિમિત્ત પામીને તે સ્વયં જ ધૂટા પડે છે અને સૂર્યોદયનું નિમિત્ત પામીને સ્વયં જ મળે છે. એવો જ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ બની રહ્યો છે. એ જ પ્રમાણે કર્મનો પણ નિમિત્ત-નૈમિત્તિક ભાવ જાણવો.”^૨

નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધ એક સહજ સંબંધ છે, તેને કર્તા-કર્મ સંબંધના રૂપમાં રજૂ કરવો તે ઉચિત નથી. પરની સાથે કારકતાના સંબંધનો નિષેધ કરતાં આચાર્ય અમૃતચંદ્ર લખે છે-

૧. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃષ્ઠ - ૨૪૮

૨. મોક્ષમાર્ગ પ્રકાશક, પૃષ્ઠ-૨૯

“અતો ન નિશ્ચયતઃ પરેણ સહાત્મનઃ કારકત્વસમ્બન્ધોઽસ્તિ,
યતઃ શુદ્ધાત્મસ્વભાવલાભાય સામગ્રીમાર્ગણવ્યગ્રતયા પરતંત્રૈર્ભૂયતે ।”

આથી નિશ્ચયથી પરની સાથે આત્માને કારકતાનો કોઈ સંબંધ નથી; તો પાણુ શુદ્ધાત્મલાભની પ્રાપ્તિ માટે જીવ ન જાણે કેમ વ્યગ્રતાથી પરતંત્ર થાય છે.”

આ જ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં આ જ ગાથાના ભાવાર્થમાં લખ્યું છે-

“ઉપરોક્ત પ્રકારે દ્રવ્ય સ્વયં જ પોતાની અનંતશક્તિરૂપ સંપદાથી પરિપૂર્ણ છે, તેથી સ્વયં જ છ કારકરૂપ થઈને પોતાનું કાર્ય કરવા માટે સમર્થ છે, તેને બાહ્યસામગ્રી કંઈ સહાયતા કરી શકતી નથી. તેથી કેવળજ્ઞાનના અભિલાષી આત્માએ બાહ્યસામગ્રીની અપેક્ષા રાખીને પરતંત્ર થવું નિરર્થક છે.”

સ્વભાવ ભાવોમાં તો પરનું કર્તૃત્વ છે જ નહીં, વિભાવ ભાવોમાં પાણુ પરના કર્તૃત્વનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. પંચાસ્તિકાયસંગ્રહ ગાથા દરની આચાર્ય અમૃતચંદ્રકૃત સમયવ્યાખ્યા નામક ટીકામાં આ વાતને સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. ટીકાના ભાવને સ્પષ્ટ કરતાં ભાવાર્થમાં લખાયેલ મૂળ કથન આ પ્રમાણે છે-

“આ પ્રમાણે પુદ્ગલની કર્મોદયાદિરૂપથી કે કર્મબંધાદિરૂપથી પરિગુમિત થવાની ક્રિયામાં વાસ્તવમાં પુદ્ગલ જ સ્વયમેવ છ કારકરૂપ પ્રવર્તે છે; તેથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી તથા જીવની ઔદયિકાદિ ભાવરૂપ પરિગુમિત થવાની ક્રિયામાં વાસ્તવમાં જીવ સ્વયં જ છ કારકરૂપ પ્રવર્તે છે; તેથી તેને અન્ય કારકોની અપેક્ષા નથી. પુદ્ગલની અને જીવની ઉપરોક્ત ક્રિયાઓ એક જ કાળમાં વર્તે છે; તો પાણુ પૌદ્ગલિક ક્રિયામાં વર્તતા પુદ્ગલના છ કારક જીવકારકોથી બિલકુલ ભિન્ન અને નિરપેક્ષ છે તથા જીવભાવરૂપ ક્રિયામાં વર્તતા જીવના છ કારક પુદ્ગલકારકોથી બિલકુલ ભિન્ન અને નિરપેક્ષ છે

વાસ્તવમાં કોઈ દ્રવ્યના કારકોને કોઈ અન્ય દ્રવ્યના કારકોની અપેક્ષા નથી હોતી.”

ઉક્ત કથનથી એ અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે આ ભગવાન આત્મા પોતાની સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ નિર્મલપર્યાયો અને રાગાદિરૂપ વિકારી પર્યાયોના રૂપમાં પોત-પોતાની સ્વસમયની યોગ્યતાનુસાર સ્વયં જ પરિણમે છે, એમાં પર(નિમિત્ત)નો કોઈ હસ્તક્ષેપ નથી.

હા, એ અવશ્ય છે કે ત્યારે આ આત્મા સમ્યગ્દર્શનાદિ નિર્મલપર્યાયો કે રાગાદિ વિકારી પર્યાયોના રૂપમાં પોતાની સ્વભાવગત અને પર્યાયગત યોગ્યતા અનુસાર પરિણમિત થાય છે, ત્યારે તદ્દનુકૂળ નિમિત્ત પાણ હોય જ છે. તેથી એ કથન પાણ અસત્ય નથી કે નિમિત્ત વિના કાર્ય થતું નથી, પરંતુ આ કથન નિમિત્તની અનિવાર્ય ઉપસ્થિતિ માત્રને જ બતાવે છે, એનાથી વિશેષ કાંઈ પાણ નહીં. ધ્યાન રહે કે નિમિત્તની અનિવાર્ય ઉપસ્થિતિ માત્રથી તેને કર્તા અથવા સાધકતમ કરણ ન માની શકાય.

નિમિત્ત સદા પરપદાર્થરૂપ જ હોય છે. જેમ કે નીચેના કથનથી સ્પષ્ટ છે-

“ઉપાદાન નિજગુણ જહાં, તહં નિમિત્ત પર હોય.”^૧

નિમિત્તને કર્તા અથવા સાધકતમ કરણ માનવાથી એક દ્રવ્યનો કર્તા બીજાને માનવાથી દ્રવ્યની સ્વતંત્ર સત્તાનો વ્યાઘાત થાય છે.

ઉક્ત સંદર્ભમાં જૈનતત્ત્વમીમાંસાનું નીચેનું કથન પ્રદ્ય છે-

“જે કેવળ બાહ્ય નિમિત્તો અનુસાર વસ્તુઓની-પ્રત્યેક પર્યાયની ઉત્પત્તિ માનીએ તો પ્રત્યેક વસ્તુને સ્વરૂપથી જ પરતંત્ર માનવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. અને એવી અવસ્થામાં જીવોની સ્વાશ્રિત બંધ-મોક્ષ વ્યવસ્થા, પરમાણુઓ, ધર્માદિ ચાર દ્રવ્યોની સ્વભાવપર્યાયો તથા અભવ્યો અને દૂરાન્દૂર ભવ્યોનું નિરંતર સંસારી બની રહેવું નહીં બની શકે.

૧. બનારસીદાસ : ઉપાદાન-નિમિત્ત દોહા, દોહા-૪

તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં તેમના પોત-પોતાના સ્વભાવ આદિના કારણસ્વરૂપ એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ, જેના કારણે પ્રત્યેક સમયનો ઉત્પાદ-વ્યય સ્વયં થાય છે. પ્રત્યેક સમયના પૃથક્-પૃથક્ જે વસ્તુનિષ્ઠ કારણ છે, તેની જ આગમમાં નિશ્ચય ઉપાદાન સંજ્ઞા સ્વીકારવામાં આવી છે.^૧

આથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે પ્રતિ સમયના પ્રત્યેક કાર્યનું નિશ્ચય ઉપાદાન સુનિશ્ચિત છે. આ સુનિશ્ચિત વ્યવસ્થાનો આપણા ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ, તર્ક અને અનુભવના આધારે અપલાપ કરવો તે એક દ્રવ્યાશ્રિત કાર્ય-કારણભાવને જ નેસ્તનાબૂદ કરવા બરાબર છે. હું તો આને આગમની અવહેલના કરવા રૂપ સૌથી મોટો અપરાધ માનું છું.”^૨

પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વભાવથી જ પરિણમનશીલ છે. જે નિત્ય રહીને પણ નિરંતર પરિણમિત થવાનો પ્રત્યેક દ્રવ્યનો સ્વભાવ છે તો પછી તેને પોતાના પરિણમનમાં પરદ્રવ્યની અપેક્ષા જ કેમ હોય ? કેમ કે સ્વભાવ તો નિરપેક્ષ જ હોય છે. જે પરની અપેક્ષા રાખતો હોય, તેને સ્વભાવ કેવી રીતે માની શકાય ?

નિમિત્તોને અંતરંગ નિમિત્ત અને બહિરંગ નિમિત્તના રૂપમાં પણ વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. મુખ્ય નિમિત્તોને અંતરંગ નિમિત્ત અને ગૌણ નિમિત્તોને બહિરંગ નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. કર્મબંધનમાં આત્માના રાગાદિભાવોને અંતરંગ નિમિત્ત અને મન-વચન-કાયના વ્યાપારને બહિરંગ નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે પદાર્થોના જ્ઞાનમાં જ્ઞાનાવરાણી કર્મના ક્ષયોપશમને અંતરંગ નિમિત્ત અને ઈન્દ્રિયો, પ્રકાશ આદિને બહિરંગ નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે. સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં દર્શનમોહનીય કર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ, ઉપશમને અંતરંગ નિમિત્ત અને ગુરુ-ઉપદેશને બહિરંગ નિમિત્ત કહેવામાં આવે છે.

નિમિત્ત ભલે અંતરંગ હોય કે બહિરંગ, પરંતુ છે તો તે નિમિત્ત જ, કાર્યની ઉત્પત્તિમાં સર્વ નિમિત્તોની સ્થિતિ લગભગ એક સમાન જ છે; તેથી કોઈપણ નિમિત્ત કર્તા કે સાધકતમકારણ હોઈ શકે નહિં.

૧. જૈન તત્ત્વ મીમાંસા (હિન્દી), પૃષ્ઠ-૭૧

૨. જૈન તત્ત્વ મીમાંસા (હિન્દી), પૃષ્ઠ-૭૧

જો કે આત્માના રાગાદિભાવો અને કર્મોના ઉદય, ક્ષય, ક્ષયોપશમ તથા ઉપશમને અંતરંગ નિમિત્તના રૂપમાં જ નિરૂપિત કરવામાં આવે છે; તો પાણ એના સંદર્ભમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્રનું નીચેનું કથન દ્રષ્ટવ્ય છે-

“જીવકૃતં પરિણામં નિમિત્તમાત્રં પ્રપદ્ય પુનરન્યે ।

સ્વયમેવ પરિણમન્તેઙ્ગત્ર પુદ્ગલાઃ કર્મભાવેન ॥

પરિણમમાનસ્ય ચિત્તશ્ચિદાત્મકૈઃ સ્વયમપિ સ્વકૈર્ભવૈઃ ।

ભવતિ હિ નિમિત્તમાત્રં પૌદ્ગલિકં કર્મ તસ્યાપિ ॥^૧

જીવકૃત રાગાદિ પરિણામોનું નિમિત્તમાત્ર પામીને જીવથી ભિન્ન અન્ય પુદ્ગલ સ્કંધ પોતાની મેળે જ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મો રૂપ પરિણમી જાય છે. એ જ પ્રમાણે રાગાદિભાવો રૂપ સ્વયં જ પરિણમિત થતા આત્માને પુદ્ગલ કર્મનો ઉદય નિમિત્ત માત્ર જ છે.”

ઉક્ત કથનમાં આચાર્ય અમૃતચંદ્રએ ‘સ્વયમેવ પરિણમન્તે’ પદ દ્વારા એ સ્પષ્ટ કરી દીધું છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ પોતાના ઉપાદાનની યોગ્યતાનુસાર સ્વયં જ પરિણમિત થાય છે, તેના પરિણમનમાં અન્ય પદાર્થ તો માત્ર નિમિત્ત જ હોય છે.

આ સંદર્ભમાં નીચેનું કથન પાણ દ્રષ્ટવ્ય છે-

“પ્રકૃત માં એમ સમજવું જોઈએ કે જેને આગમમાં નિમિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. તે પરમાર્થથી અન્યના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં રંચમાત્ર પાણ સહાયતા કરતું નથી, તેમ છતાં તેની સહાયતા વિના કાર્ય થઈ શકતું જ નથી - એમ માનવું તે જ અધ્યવસાન ભાવ છે. આનો પ્રત્યેક વસ્તુ પોતાના કાર્યકાળમાં સ્વયં નિષેધ કરે છે, કારણ કે જેટલી જડ-ચેતન વસ્તુઓ છે, તેમના પરિણામ પરની અપેક્ષા કર્યા વિના સ્વયં જ થાય છે. તો પાણ ભિન્ન સત્તાના બે દ્રવ્યોમાં જે વિશેષાણ-વિશેષ્યભાવ, નિમિત્ત-નૈમિત્તિક અને આધાર-આધેય સંબંધ માનવામાં આવેલ છે, તે માત્ર અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી માનવામાં આવેલ છે. પરમાર્થથી એમનામાં કોઈ સંબંધ નથી.

૧. આચાર્ય અમૃતચંદ્ર : પુરુષાર્થ સિદ્ધયુગ્મ, શ્લોક ૧૨-૧૩

તેથી જ્યાં પણ આગમમાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ક્રોધ નામક ચારિત્ર મોહનીય કર્મના ઉદયથી જીવમાં ક્રોધની ઉત્પત્તિ થાય છે, તો ત્યાં તેને કાળ પ્રત્યાસત્તિવશ કરવામાં આવેલ ઉપચરિત કથન જ જાણવું જોઈએ. અર્થાત્ તે સમયે ચારિત્રમોહનીય કર્મના ઉદયથી નિરપેક્ષ રહીને ક્રોધ નામક ચારિત્રમોહનીય પરિણામ સ્વયં જ ઉત્પન્ન થયું, ન તો તે કર્મ ક્રોધની ઉત્પત્તિમાં પરમાર્થથી સહાયક થયું કે ન તે ક્રોધભાવ પણ ઉક્ત કર્મના ઉદયમાં પરમાર્થથી સહાયક થયો. બંનેએ એક-બીજાની અપેક્ષા રાખ્યા વિના જ પોત-પોતાના પરિણામ કર્યાં. તો પણ કાળ-પ્રત્યાસત્તિવશ પ્રયોજન વિશેષને ધ્યાનમાં રાખીને આ અસદ્ભૂત વ્યવહાર કરવામાં આવે છે કે ક્રોધ કર્મના ઉદયથી ક્રોધભાવ થયો છે.^૧

આશય એ છે કે ઉપાદાનમાં કાર્યરૂપ પરિણમવાની યોગ્યતા હોય ત્યારે તે સ્વયં કાર્યરૂપ પરિણમે છે અને તે સમયે તેમાં બાહ્યસામગ્રી નિમિત્ત હોય છે; કેમ કે નિમિત્તપાણને પ્રાપ્ત થયેલ બાહ્યસામગ્રી અને ઉપાદાનભૂત દ્રવ્યના કાર્યમાં નિયમથી બાહ્યવ્યાપ્તિ હોય છે, આને જ કાળ-પ્રત્યાસત્તિ કહે છે.

જો બાહ્યસામગ્રીમાં કારણતા ભૂતાર્થ માનવામાં આવે તો જેવી રીતે પોપટ પોતાની સહજ યોગ્યતાવશ બાહ્યસામગ્રીના સદ્ભાવમાં બોલવા લાગે છે; તેવી રીતે સહજ યોગ્યતાના અભાવમાં પણ બાહ્યસામગ્રીના બળે બગલાએ પણ બોલવા લાગવું જોઈએ, પરંતુ લાજ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ બાહ્યનિમિત્તના બળે બગલો નથી બોલી શકતો અને પોપટ બોલી શકે છે. આથી માલુમ પડે છે કે બાહ્યસામગ્રી તો કાર્યમાં નિમિત્તમાત્ર છે; જે પણ કાર્ય થાય છે, તે (કાર્ય) દ્રવ્યમાં પર્યાયગત યોગ્યતાના પ્રાપ્ત થવાથી જ થાય છે.

૧. જ્ઞેન તત્ત્વ સમીક્ષાનું સમાધાન (હિન્દી) પૃષ્ઠ-૫૬

આ જ કારણે ભટ્ટાકલંકદેવે દૈવનું લક્ષણ બતાવતાં પોતાની અષ્ટશતી ટીકામાં લખ્યું છે કે પુરાકૃતં કર્મ યોગ્યતા ચ દૈવમ્ અર્થાત્ પહેલા કરવામાં આવેલું કર્મ અને યોગ્યતા એ બંનેને દૈવ કહે છે.

જુઓ, ૧૪મા ગુણસ્થાને અસાતાવેદનીયનો ઉદય તો છે, પરંતુ તદ્દન્ય દુઃખ અને તેનું વેદન નથી; કારણ કે તે સમયે તે જીવમાં દ્રવ્ય-પર્યાય યોગ્યતા નો અભાવ થઈ ગયો છે. તેથી એ સિદ્ધાંત ફલિત થાય છે કે બાહ્યસામગ્રીનો સદ્ભાવ કે ક્રિયાશીલતા કાર્યની નિયામક નથી હોતી. ઉપાદાનગત દ્રવ્ય-પર્યાય યોગ્યતા જ કાર્યની નિયામક હોય છે; કારણ કે આવા ઉપાદાનના અનંતર સમયમાં નિયમથી કાર્યની ઉત્પત્તિ જોવા મળે છે.^૧

તેથી નિષ્કર્ષના રૂપમાં એમ સમજવું જોઈએ કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય નિત્યતાની સાથે સ્વયં પરિણામસ્વભાવી હોવાથી પોતાનું કાર્ય સ્વયં જ કરે છે-આ યથાર્થ છે. કાર્યના થવામાં જે નિમિત્તતા સ્વીકાર કરવામાં આવી છે; તે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયથી જ સ્વીકારવામાં આવી છે, પરમાર્થથી નહીં.

તેથી નિશ્ચયનયનું કથન સમ્યક્ એકાંતરૂપ હોવા છતાં પણ તેનાથી અનેકાંતની જ પ્રતિષ્ઠા થાય છે. જ્યારે અસદ્ભૂત વ્યવહારનયના કથન અનુસાર પરની સહાયતાને યથાર્થ માનતાં પરમાર્થથી તે અનેકાંતનું ઘાતક જ સિદ્ધ થાય છે.^૨

ઉપર્યુક્ત સંપૂર્ણ વિવેચનથી 'કાર્યોત્પત્તિમાં ઉપાદાન અને નિમિત્તનું શું સ્થાન છે' - એ વાત અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પક્ષવ્યામોહથી દૂર રહીને વિચાર કરતાં વિવાદને માટે કોઈ સ્થાન રહેતું નથી. જિનવાણીનું ઊંડાણથી અધ્યયન ન કરવું તે જ તાત્વિક વિવાદોનું મૂળ કારણ છે. તેથી તાત્વિક વિવાદોથી બચવાનો એક માત્ર ઉપાય જિનવાણીનો ઊંડાણથી સ્વાધ્યાય કરવો તે જ છે. માત્ર તાત્વિક વિવાદોના ઉકેલ માટે જ નહીં પરંતુ આત્મકલ્યાણ માટે પણ પ્રાથમિક અવસ્થામાં જિનવાણી જ પરમશરણ છે.

૧. જૈનતત્ત્વ સમીક્ષાનું સમાધાન, (હિન્દી) પૃષ્ઠ ૧૦૮
૨. જૈન તત્ત્વ સમીક્ષાનું સમાધાન, (હિન્દી) પૃષ્ઠ ૧૨૯.

દ્વિતીય ખંડ

નિમિત્તોપાદાન : કેટલાક પ્રશ્નોત્તર

આગમ અને પરમાગમના આલોકમાં કરવામાં આવેલ ઉક્ત અનુશીલનમાં નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ જો કે ખૂબ સ્પષ્ટ થઈ ગયું છે; તો પણ કેટલાક પ્રશ્ન આત્માર્થીઓના ચિત્તને આંદોલિત કરતા જ રહે છે. આ પ્રશ્નોના યથાસંભવ ઉત્તર પણ જો આગમ અને પરમાગમના આધારે આપી શકાય તો અસંગત નહીં થાય.

આમ વિચારીને જ આ પ્રશ્નોત્તર ખંડમાં કેટલાક મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં ઊલાપોહ અપેક્ષિત છે.

(૧) પ્રશ્ન : જેમ જ્યાં સુધી પુત્ર ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈને પિતા કહેવું સંભવ નથી; તેવી રીતે જ્યાં સુધી કાર્ય ન થાય, ત્યાં સુધી કોઈને કારણ કહેવું પણ સંભવ નથી; કેમ કે કાર્ય વિના કારણ કોનું ? પુત્ર વિના પિતા કોના ?

આવી સ્થિતિમાં વિચારણીય બાબત એ છે કે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્ય તો કરાણલબ્ધિના પણ પછી થાય છે અને દેશનાલબ્ધિરૂપ કારણ તેના ઘણા સમય પહેલાં થાય છે. ઓછામાં ઓછું અન્તર્મુહૂર્ત પહેલા તો થાય જ છે અને વધારેમાં વધારે તો ભવપરિવર્તન (દેહ પરિવર્તન) પણ હોઈ શકે છે; કારણ કે એમ પણ જોવા મળે છે કે દેશના પૂર્વભવમાં પ્રાપ્ત થઈ હોય અને સમ્યગ્દર્શન ઉત્તરભવ (એટલે કે પછીના ભવ) માં ઉત્પન્ન થાય. એ સમ્યગ્દર્શનને જ નિસર્ગજ સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

આમ છે તો પ્રશ્ન એ છે કે જો કાર્ય થયા પછી જ કોઈને કારણ માની શકાય તો પછી સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યનું નિમિત્તકારણ દેશનાલબ્ધિને અથવા ગુરુ-ઉપદેશને કેવી રીતે કહી શકાય ?

ઉત્તર : જો કે એ સત્ય છે કે કાર્ય વિના કોઈને કારણ કહેવું સંભવ નથી, પુત્ર વિના કોઈને પિતા કહેવું સંભવ નથી; તો પણ કાર્યના પૂર્વે કારણની સત્તાનો તો ઈન્કાર કરી શકાતો નથી; કારણ કે પુત્ર થવા પહેલાં પણ પિતાની સત્તા તો હતી જ, ભલે ને તેમને પિતા કહેવું સંભવ ન હોય.

ઉપદેશને નિમિત્તકારણ પણ ત્યારે જ કહેવાશે કે જ્યારે તે ઉપદેશથી કોઈને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય; કારણ કે તે સમ્યગ્દર્શન રૂપ કાર્યનું જ તો તે કારણ કહેવાશે. જો કોઈને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ જ ન થાય તો તે ઉપદેશને કોનું કારણ કહેવાશે ?

આ બધું હોવા છતાં પણ જ્યારે કોઈને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે; ત્યારે ઉપદેશની પ્રાપ્તિરૂપ નિમિત્ત નિયમથી તેના પૂર્વે જ હોય છે, તે સમયે નહીં. એથી જ સાબિત થાય છે કે ઉપદેશરૂપ નિમિત્તકારણ તો કાર્ય થયા પહેલા જ હોય છે, તે સમયે નહીં ભલે ને તમે તેને કારણ ત્યારે કહો કે જ્યારે કાર્ય થઈ જાય.

અહીં એ વાત પણ ધ્યાન દેવા યોગ્ય છે કે અન્ય કાર્યોની જેમ સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યના નિમિત્ત પણ બે પ્રકારના હોય છે - અંતરંગ અને બહિરંગ. અંતરંગ નિમિત્ત તો દર્શનમોહનીય કર્મનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમરૂપ અભાવ છે અને બહિરંગનિમિત્ત છે ઉપદેશની પ્રાપ્તિ. અંતરંગ નિમિત્ત તો કાર્યોત્પત્તિના કાળમાં જ વિદ્યમાન છે; પરંતુ દેશનાલબ્ધિરૂપ બાહ્યનિમિત્ત પહેલાં જ થઈ ચૂક્યું છે. એથી કોઈ નિયમ નથી કે જેના અનુસાર અંતરંગ અને બહિરંગ બંને નિમિત્ત કારણોનું કાર્યોત્પત્તિના કાળમાં ઉપસ્થિત રહેવું અનિવાર્ય જ હોય.

(૨) પ્રશ્ન : જો એમ છે તો પદ્મી એવું કેમ કહેવાય છે કે ઉપદેશને કારણ ત્યારે જ કહીશું કે જ્યારે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થઈ જાય ?

ઉત્તર : એટલા માટે કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે ઉપદેશ શ્રવાણથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય, થાય પણ ખરી અથવા ન પણ થાય. આ

જા વાતને સ્પષ્ટ કરવા માટે એવું કહેવાય છે કે ઉપદેશને કારણ ત્યારે કહીશું કે જ્યારે સાંભળવાવાળાને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ જાય.

અરે અર વાત એમ છે કે એવો તો નિયમ છે કે જ્યારે કોઈને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય તો તેના પૂર્વે તેને દેશનાલબ્ધિની પ્રાપ્તિ પણ અવશ્ય હોય જ; પણ એવો નિયમ નથી કે દેશનાલબ્ધિ થઈ જતાં નિયમથી સમ્યગ્દર્શન થાય જ. આ જ કારણે દેશનાલબ્ધિરૂપ કારણ પહેલેથી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેનું કથન કાર્યોત્પત્તિ થયા બાદ જ કરવામાં આવે છે.

(૩) પ્રશ્ન : જો એમ છે તો પછી તીર્થકરો, સાધુ-સંતો અને જ્ઞાનીઓની દેશનાને નિમિત્ત કારણ કહેવાય કે નહીં ? શાસ્ત્રોમાં તો આ બધાને સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્તકારણ કહેવામાં આવ્યું છે. જિનબિંબ દર્શનને પણ સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત કહેલ છે.

ઉત્તર : સામાન્યપણે તો તીર્થકરો, સાધુ-સંતો તથા જ્ઞાનીઓના ઉપદેશ અને જિનબિંબ દર્શનાદિને સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત કહેવાય જ છે અને કહેવાવું પણ જોઈએ; પરંતુ તે કારણ છે કોને, એને જ ને કે જેને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ હોય. તેથી જ્યારે તેમના નિમિત્તથી કોઈ વ્યક્તિ વિશેષને સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે; ત્યારે તે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યનું કારણ તેમના ઉપદેશને કહેવામાં આવે છે. સામાન્ય અને વિશેષ કંથનમાં આ અંતર પડે જ છે.

(૪) પ્રશ્ન : જિનબિંબ દર્શનને સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત કહેવામાં આવેલ છે, પરંતુ કોઈ કામી વ્યક્તિને જિનબિંબની નગ્નદશા જોઈને કામભાવની ઉત્પત્તિ થઈ જાય તો શું તે જિનબિંબને વિકારોત્પત્તિનું નિમિત્ત પણ કહેવાશે ?

ઉત્તર : ભાઈ, વાત એમ છે કે જિનબિંબ તો મુખ્યપણે સમ્યગ્દર્શન કે વૈરાગ્યનું જ નિમિત્ત હોય છે અને એટલા માટે જ તેમની સ્થાપના પણ

કરવામાં આવે છે; તેમ છતાં કોઈ કામીને તેમને જોઈને કામભાવની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ હોય, તો નિમિત્ત-ઉપાદાન મીમાંસામાં તો તેને બહિરંગ નિમિત્ત કહેવાશે જ; પરંતુ સામાન્યપણે જિનબિંબને સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું જ નિમિત્ત કહેવાય છે.

સામાન્ય કથન અને વિશેષ કથનના અંતરને જાણવું જોઈએ. એમ તો વેશ્યાને વિકારનું જ નિમિત્ત માનવામાં આવેલ છે. પરંતુ કોઈને વેશ્યાની વૃત્તિ જોઈને વૈરાગ્ય થઈ જાય તો શું વેશ્યાઓને વૈરાગ્યનું નિમિત્ત માનીને તેમને ધર્મસ્થાનોમાં સ્થાન અપાશે ?

નહીં, કદાપિ નહીં; ધર્મસ્થાનોમાં તો વૈરાગ્યના નિમિત્તોના રૂપમાં વીતરાગી જિનબિંબોને જ સ્થાપિત કરાય છે અને કરાતા રહેશે.

(૫) પ્રશ્ન : આપ ભલે કહો કે ન કહો, પરંતુ તે વેશ્યા વૈરાગ્યનું નિમિત્ત તો બની જ ગઈ. એ જ પ્રમાણે તે વીતરાગી નગ્ન દિગંબર જિનબિંબ પણ વિકારનું નિમિત્ત બની ગયું.

ઉત્તર : તે કાર્યમાં તેની નિમિત્તતાનો કોણ નિષેધ કરે છે; પણ જ્યારે સદ્નિમિત્તોની સંગતિમાં રહેવાની વાત કહેવાશે તો વૈરાગ્યને માટે જ્ઞાની ધર્માત્માઓની સંગતિમાં રહેવાનો જ ઉપદેશ આપવામાં આવશે; કોઈ વેશ્યાની સંગતિમાં રહેવાનો નહીં.

મુખ્યપણે તો સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુ જ વૈરાગ્યમાં નિમિત્ત હોય છે, વેશ્યાદિક નહીં. વેશ્યાનું વૈરાગ્યમાં નિમિત્ત બની જવું એ તો એક અપવાદ છે. અપવાદો અનુસાર જગતનો વ્યવહાર નથી ચાલતો.

જેના ઉપાદાનની જોરદાર તૈયારી હોય, તેના માટે વેશ્યા પણ વૈરાગ્યનું નિમિત્ત બની જાય છે. આવી ઘટનાઓથી વેશ્યારૂપ નિમિત્તની મહિમા ન આવવી જોઈએ, પરંતુ ઉપાદાનની વિશેષતા સમજમાં આવવી જોઈએ, ક્ષણિક ઉપાદાનનો મહિમા આવવો જોઈએ.

વાસ્તવમાં કાર્ય તો ઉપાદાનની પર્યાયગત યોગ્યતા અનુસાર જ સંપન્ન થાય છે; નિમિત્તની તો માત્ર અનુકૂળતાના રૂપમાં ઉપસ્થિત જ રહે છે.

જિનાગમમાં નિમિત્તોનું કથન અનેક પ્રકારે જોવા મળે છે. પણ દરેક જગ્યાએ તેની અપેક્ષા સમજવી જોઈએ, નહિ તો ચિત્તમાં અનેક ભ્રમ પેદા થઈ શકે છે. ચિત્તમાં અનેક પ્રકારના ભ્રમ પેદા ન થાય તથા વૃત્તિમાં ચંચળતા ન આવે; એના માટે નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ ઊંડાણથી સમજવું જોઈએ.

(૬) પ્રશ્ન : આ વિષય તો બહુ અઘરો લાગે છે. આ બધા તો વિદ્વાનોને સમજવાના વિષય છે. સામાન્ય જનતાને નિમિત્ત-ઉપાદાનથી શું લેવા-દેવા ?

ઉત્તર : એમ તો બધા વિષયોને સમજવામાં થોડી-ઘણી મુશ્કેલી તો પડે જ છે. કોઈ પણ વિષય કેમ ન હોય, જ્યાં સુધી તેના ઊંડાણમાં નહીં જઈએ, ત્યાં સુધી તે સમજમાં નહીં આવે. આપણે એમ જ હાલતા-ચાલતાં કોઈ વિષયને સમજવા ઈચ્છીએ તો એમ તો સંભવ નથી; પરંતુ એવું પણ નથી કે આપણે ઉપયોગને થોડો સૂક્ષ્મ કરીએ છતાં આ વિષય સમજમાં ન આવે. ઉપયોગને સૂક્ષ્મ કરીને રુચિપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો આ વિષય પણ બધાની સમજમાં આવી શકે છે.

એમ વિચારવું જ સૌથી મોટી બાધા છે કે આ તો વિદ્વાનોનો વિષય છે સામાન્ય જનતાને એનાથી શું લેવા-દેવા ? શું સામાન્ય જનતાને પોતાનું કલ્યાણ નથી કરવું ? જો તેને પોતાનું કલ્યાણ કરવું હોય તો તેને પણ આ બધું સમજવું જ પડશે.

જો આત્મકલ્યાણ સાથે આનો સંબંધ ન હોય તો પછી વિદ્વાન પણ એને સમજવામાં પોતાનો સમય શા માટે ખરાબ કરે ? શું તેમના સમયની કાંઈ કિંમત નથી કે તેઓ પોતાનો સમય અનાવશ્યક અનુપયોગી વિષયોની માથાકૂટમાં બરબાદ કરે ?

આત્મકલ્યાણ કરવા માટે આ વિષયને સમજવો અત્યંત આવશ્યક છે. આને સમજ્યા વગર આત્મકલ્યાણનો માર્ગ પ્રશસ્ત થતો નથી. કરુણાસાગર આચાર્યોએ જિનવાણીમાં આ વિષયનું વિવેચન મુક્તિમાર્ગમાં અત્યંત ઉપયોગી જાણીને જ કર્યું છે. તેથી એને સમજવું થોડું-ઘણું અઘરું લાગે તો તેથી ગભરાવું ન જોઈએ, ગભરાઈને તેને એમ ને એમ મૂકી દેવું ન જોઈએ. તેને સમજવામાં પીછેહઠ ન કરવી જોઈએ; બલ્કે આ વિષયને અત્યંત ઉપયોગી જાણીને એને સમજવામાં પૂરી શક્તિ લગાવવી જોઈએ, સમય લગાવવો જોઈએ, ઉપયોગ લગાવવો જોઈએ.

(૭) પ્રશ્ન : આપ જ તો કહો છો કે જો પોતાનું કલ્યાણ કરવું હોય તો આત્માને જાણો, ઓળખો અને તેમાં જ જામી જાઓ લીન થઈ જાઓ; કારણ કે સુખી થવાનો એકમાત્ર એ જ ઉપાય છે. એમાં નિમિત્ત-ઉપાદાન વિષે સમજવાની શું જરૂર છે. ?

ઉત્તર : આત્માનું કલ્યાણ પણ એક કાર્ય છે, પોતાને જાણવો ઓળખવો એ પણ એક કાર્ય છે, પોતામાં જામી જવું-લીન થવું એ પણ એક કાર્ય છે; અને કોઈપણ કાર્ય કારણ વગર સંપન્ન નથી થતું. નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણોના જ પ્રકાર છે. તેથી આત્મકલ્યાણને માટે, પોતાને જાણવા ઓળખવા માટે, પોતાનામાં જામી જવા-લીન થવા માટે તેનું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણવું અત્યંત જરૂરી છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ નહીં સમજવાના કારણે આત્મકલ્યાણરૂપ કાર્ય કરવા માટે પણ આ આત્મા પરપદાર્થોના સહયોગની આકાંક્ષાથી પર તરફ જ દષ્ટિ કરે છે; પોતાની તરફ જોતો પણ નથી. તેથી એ સમજવું અત્યંત જરૂરી છે કે પોતાના આત્માના કલ્યાણનું કાર્ય તો પોતાના આશ્રયથી, પોતાની પાત્રતાથી, પોતાનામાં જ સંપન્ન થાય છે; પરપદાર્થ તો તેમાં માત્ર નિમિત્ત જ હોય છે.

જ્યારે દ્રવ્ય સ્વભાવમાં પર્યાયગત પાત્રતાનો પરિપાક થાય છે ત્યારે નિમિત્ત પણ સહજ જ ઉપસ્થિત રહે છે. તેથી નિમિત્તો પરથી દષ્ટિ હટાવીને

ત્રિકાળી ઉપાદાન કે જે નિજ ત્રિકાળી ધ્રુવ પરમાત્મા છે; તેના પર દષ્ટિને કેન્દ્રિત કરવી તે જ આત્માનુભવનો માર્ગ છે.

આ કાર્ય પાણ પર્યાયગત યોગ્યતાના સદ્ભાવમાં સહજભાવથી જ સંપન્ન થાય છે; એના માટે પાણ આકુળતા કરવાથી કોઈ કાર્ય થતું નથી; પ્રત્યેક કાર્ય સ્વકાળમાં સ્વયંની યોગ્યતારૂપ ઉપાદાનકારણથી જ સંપન્ન થાય છે અને જ્યારે કાર્ય થાય છે ત્યારે તદ્દનુકૂળ નિમિત્ત પાણ હોય જ છે, તેને શોધવા નથી જવું પડતું.

આ પ્રમાણે આત્મકલ્યાણરૂપ કાર્યમાં નિમિત્ત-ઉપાદાનની સંધિનું સમ્યક્જ્ઞાન થતાં દષ્ટિ પરપદાર્થો પરથી હટીને સ્વભાવ-સન્મુખ થાય છે અને આત્માનુભૂતિ પ્રગટ થાય છે. આત્માનુભૂતિના કાળમાં નિશ્ચય સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રની ઉત્પત્તિરૂપ મોક્ષમાર્ગ પ્રગટ થાય છે.

(૮) પ્રશ્ન : જે પ્રત્યેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં ઉપાદાનની સાથે-સાથે નિમિત્ત પાણ હોય જ છે, તો તેના તરફ ધ્યાન કેમ ન આપવું, તેની શોધ કેમ ન કરવી ?

ઉત્તર : જ્યારે એ નક્કી જ છે કે પ્રત્યેક કાર્યમાં નિમિત્ત હોય જ છે તો પછી તેની શોધ કરવાની શું આવશ્યકતા છે ? પ્રત્યેક પદાર્થ જ્યારે પર્યાયગત યોગ્યતાના કારણે વિવક્ષિત પર્યાયો ધારણ કરે છે, ત્યારે તેને યોગ્ય નિમિત્ત પાણ હોય જ છે. જ્યારે ભગવાન મહાવીરનો જીવ સોળમાં સ્વર્ગથી ચ્યવીને તીર્થંકર રૂપે મનુષ્યભવ ધારણ કરી રહ્યો હતો ત્યારે મા ના રૂપમાં ત્રિશલા અને પિતાના રૂપમાં સિદ્ધાર્થ સહજભાવે ઉપસ્થિત જ હતા.

શું મહાવીરના જીવે તેમની શોધ કરી હતી ? કોઈ પાણ વ્યક્તિ જ્યારે મનુષ્યભવ ધારણ કરે છે ત્યારે મા-બાપ વિના તો ધારણ કરતો નથી; પાણ શું તેને મા-બાપની શોધ કરવી પડે છે ? શું આજ સુધી કોઈએ પાણ એવું કર્યું છે કે બધું સહજભાવથી જ ચાલ્યા કરે છે ?

જે પ્રમાણે મા-બાપની શોધ વિના જ પ્રત્યેક માનવને જન્મકાળે પોતાની યોગ્યતાનુસાર મા-બાપ ઉપલબ્ધ રહે જ છે; તે જ પ્રમાણે પ્રત્યેક

આત્માર્થીને આત્માનુભૂતિના કાળમાં વા તેના પૂર્વે સુયોગ્ય નિમિત્ત સહજ ભાવથી ઉપલબ્ધ રહે જ છે, તેમને શોધવા ક્યાંય જવું પડતું નથી.

મહાવીરના જીવની સિંહની પર્યાયમાં જ્યારે પાત્રતા પાકી ત્યારે નિમિત્તરૂપે યુગલ મુનિરાજ સહજભાવથી ઉપસ્થિત જ હતા. તેમનો સંયોગ મેળવવા સિંહે શું પ્રયત્ન કર્યો હતો ? જીવનભર નિરંતર જ્ઞાનીઓના સંપર્કમાં રહેનારા બધા લોકો શું સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરી જ લે છે ? આપણે બધાએ એવા અનેક લોકોને જોયા છે કે જે જીવનભર જ્ઞાનીઓના સંપર્કમાં રહ્યાં, તેમની સેવા કરતા રહ્યા, પરંતુ કાંઈ પણ હાથ ન લાગ્યું.

(૯) પ્રશ્ન : જે જ્ઞાનીઓના સમાગમમાં પણ કોઈને કાંઈ ઉપલબ્ધ ન થયું, તો એનો એ અર્થ તો નથી કે આપણે સત્સંગતિ ન કરવી જોઈએ ?

ઉત્તર : ના, એ અર્થ તો કદાપિ નથી. સત્સમાગમમાં રહેવું એ તો જીવનનું સૌભાગ્ય છે; કારણ કે સત્સંગની રચિ ન કેવળ આપણા ઉજ્જવળ ભવિષ્યની સૂચક છે, બલકે વર્તમાન નિર્મળ પરિણામોને પણ બતાવે છે. જે આપણા પરિણામ વર્તમાનમાં જ વિકૃત હોત તો આપણે અસત્ લોકોના સમાગમમાં જ રહેવાનું પસંદ કરત.

સત્સમાગમ સારી બાબત હોવા છતાં પણ સત્સમાગમથી જ બધું થઈ જવાવાળું નથી. સત્સમાગમ તો નિમિત્તમાત્ર છે, જ્યાં સુધી આપણા અંતરની તૈયારી નહી થાય, ઉપાદાનગત્ યોગ્યતાનો પરિપાક નહીં થાય, દષ્ટિ સ્વભાવ-સન્મુખ નહીં થાય; ત્યાં સુધી આત્મકલ્યાણનો માર્ગ પ્રશસ્ત થવાનો નથી. આ વાતને પણ સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ.

જીવનભર સત્સમાગમમાં રહેવા છતાં પણ આત્મલાભની પ્રાપ્તિ ન થઈ - એનું એક માત્ર કારણ પણ એ જ છે કે તેમની દષ્ટિ સત્સમાગમ પર જ રહી, સ્વભાવની સન્મુખ ન થઈ. તેથી સત્સમાગમમાં રહેવું તો સારું છે, પરંતુ તેના માટે વ્યગ્ર થવાની જરૂર નથી. જેનું જોટલું મહત્ત્વ છે તેટલું આપણે અવશ્ય સ્વીકારવું જોઈએ; પરંતુ એ પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે જેમ

સત્સમાગમના મહત્વનો અસ્વીકાર કરવામાં નુકસાન છે, તેનાથી વધારે નુકસાન તેને જરૂરિયાતથી વધારે મહત્વ આપવામાં છે.

વાસ્તવિક સત્ તો પોતાનો ત્રિકાળી ધ્રુવ ભગવાન આત્મા જ છે. તેના સમાગમમાં જ સત્નો લાભ થવાવાળો છે તેની સંગતિ જ વાસ્તવિક સત્સંગતિ છે. આપણી શ્રદ્ધાનું શ્રદ્ધેય (દષ્ટિનો વિષય) જ્ઞાનનું જ્ઞેય અને ધ્યાનનું ધ્યેય તો ત્રિકાળી સત્ નિજ ભગવાન આત્મા જ બનવો જોઈએ.

તે ત્રિકાળી ધ્રુવરૂપ સત્નું સ્વરૂપ બતાવવાવાળા જ્ઞાની ધર્માત્મા જ સત્પુરુષ કહેવાય છે. તેમની સંગતિને પણ સત્સંગતિ કહે છે. બાકી પુણ્ય-પાપના પ્રપંચમાં ફસાયેલા લોકો ન તો સત્પુરુષ છે કે ન તો તેમની સંગતિ પણ સત્સંગતિ છે.

નિશ્ચય સત્સંગતિ તો ત્રિકાળી ધ્રુવ ભગવાન આત્માના જ્ઞાન, શ્રદ્ધાન અને ધ્યાનનું જ નામ છે; પરંતુ આત્માનું સ્વરૂપ બતાવનારા આત્માનુભવની પ્રેરણા આપનારા, આત્માનુભવી પુરુષોની સંગતિને, તેમના દ્વારા ત્રિકાળી ધ્રુવ ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ સાંભળવાને વ્યવહારથી સત્સંગતિ કહે છે, માત્ર તેમની સેવા-સુશ્રૂષા કરતા રહેવું તેને તો વ્યવહારથી પણ સત્સંગતિ ન કહી શકાય.

તેથી અમારું તો એ જ કહેવું છે કે નિશ્ચય સત્સમાગમના ઉદ્દેશથી વ્યવહાર સત્સમાગમ કરવો પણ સારો જ છે.

(૧૦) પ્રશ્ન : શું ત્રિકાળી ધ્રુવ ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ બતાવનારા જ સજ્જન છે, સત્પુરુષ છે; બાકી બધા સજ્જન નથી, સત્પુરુષ નથી? લોકમાં તો એવા હજારો મહાપુરુષ છે અને થઈ ગયા છે કે જે લોકોને દયા-દાનનો ઉપદેશ આપે છે, પરોપકારની પ્રેરણા આપે છે; ત્યાં સુધી કે જેમણે જગતના લોકોની સુખ-સુવિધા માટે પોતાનું સંપૂર્ણ જીવન જ સમર્પિત કરી દીધું છે. શું તેઓ સજ્જન નથી, શું તેઓ સત્પુરુષ નથી?

ઉત્તર : કેમ નહીં, તેઓ પણ સજ્જન છે; પણ તે બધા લૌકિક સજ્જન છે. જ્યારે અહીં તો લોકોત્તર માર્ગની વાત ચાલી રહી છે. લોકોત્તર માર્ગમાં તો તેમને જ સત્પુરુષ કહેવાય છે કે જેઓ મુક્તિના માર્ગ પર સ્વયં આરૂઢ હોય અને જગતને પણ મુક્તિનો માર્ગ બતાવતા હોય, જગતને મુક્તિના માર્ગ પર ચાલવાની પ્રેરણા દેતા હોય.

મુક્તિના માર્ગ પર ચાલવાની ક્રિયા-પ્રક્રિયા સ્વાધીન ક્રિયા છે, સ્વાધીન પ્રક્રિયા છે; તેથી તે ઉપાદાનના આશ્રયે જ સંપન્ન થાય છે, નિમિત્તના આશ્રયે નહીં. આત્મકલ્યાણનું મહાન કામ જે ઉપાદાનના આશ્રયે, જે ઉપાદાનને ધ્યાનનું ધ્યેય અને શ્રદ્ધાનું શ્રદ્ધેય બનાવવાથી સંપન્ન થાય છે; તે ત્રિકાળી ઉપાદાન તો પ્રત્યેક વ્યક્તિનો પોતાનો ત્રિકાળી નિજ ભગવાન આત્મા જ છે. તેને જ ધ્યેય બનાવવાવાળી ધ્યાનપર્યાય, તેને જ જ્ઞેય બનાવવાવાળી જ્ઞાનપર્યાય અને તેમાં જ પોતાપણું સ્થાપિત કરવાવાળી શ્રદ્ધાનપર્યાય ક્ષણિક ઉપાદાન છે.

તેથી ત્રિકાળી ઉપાદાનરૂપ નિજ ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ બતાવનારા જ્ઞાનીપુરુષ જ તે સત્પુરુષ છે; જેમનો ઉપદેશ મુક્તિના માર્ગમાં નિમિત્ત બને છે તથા એ જ કારણે તેઓ પણ નિમિત્ત કહેવાય છે. પરંતુ ધ્યાન રહે તેમનો પણ એ જ ઉપદેશ વાસ્તવિક નિમિત્ત છે કે જે ત્રિકાળી ધ્રુવ ભગવાન આત્માના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા માટે અપાયો હોય, આત્માનો અનુભવ કરવાની પ્રેરણા માટે અપાયો હોય અને તેના કારણે જ તેમને મુક્તિના માર્ગમાં નિમિત્તરૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવેલ છે.

જે લોકોને તે ત્રિકાળી ઉપાદાન ધ્રુવ પરમાત્માનો પરિચય જ નથી, જેની વાણીમાં તેની ચર્ચા પણ નથી આવતી; બલકે જેઓ તેનું નામ સાંભળીને તેની ચર્ચા સાંભળીને ભડકી ઉઠે છે, ઉદ્દેલિત થઈ જાય છે, અશાંત થઈ જાય છે; તેની ચર્ચા કરનારાઓને ભલુ-બૂરું કહેવા લાગે છે; તેમના માટે તો હજુ દિલ્લી બહુ દૂર છે, તેઓ સ્વયં જ એ પરમતત્ત્વથી અપરિચિત છે; તેથી તેઓ મુક્તિમાર્ગના સત્પુરુષ કેવી રીતે હોઈ શકે ?

જેઓને ત્રિકાળી સત્નો પરિચય નથી, તેઓ સત્પુરુષ નથી; તેમની સંગતિ પણ સત્સંગતિ નથી.

મુક્તિના અભિલાષી આત્માર્થીએ સત્સંગતિ તો અવશ્ય કરવી જોઈએ પરંતુ સત્સંગતિનું સાચું સ્વરૂપ સમજી સત્પુરુષને ઓળખીને જ તેમના પ્રત્યે સમર્પિત થવું જોઈએ; અન્યથા ભ્રમિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી નથી.

સત્પુરુષની સાચી ઓળખ જ એ છે કે જે ત્રિકાળી ધ્રુવરૂપ નિજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ બતાવે અને તેની જ શરણમાં જવાની પ્રેરણા આપે તે જ સત્પુરુષ છે. દુનિયાદારીમાં ફસાવનારા, જગતના પ્રપંચમાં ફસાવનારા પુરુષ ગમે તેવા સજ્જન કેમ ન હોય પણ તે સત્પુરુષ નથી-આ વાતને બરાબર સમજી લેવી જોઈએ.

એ વાતનું પણ ધ્યાન રાખવું ખૂબ જરૂરી છે કે આપણે સત્સંગતિના નામે અસત્સંગતિમાં જ ન પડ્યા રહીએ; નહિ તો આ મહા મૂલ્યવાન માનવજીવન એમ જ ચાલ્યું જશે, ભવનો અંત નહીં આવે. ભવનો અંત લાવવો હોય તો નિમિત્તાધીન દષ્ટિ છોડીને ત્રિકાળી ઉપાદાનરૂપ નિજ સ્વભાવનો આશ્રય લો અને તેનું સ્વરૂપ સમજાવનારા તેમાં જ જામી જવાની અને લીન થવાની પ્રેરણા આપવાવાળા સત્પુરુષની સંગતિ કરો, સમાગમ કરો, શરણમાં જાઓ, આ જ એક માર્ગ છે, બાકી બધાં ઉન્માર્ગ છે.

(૧૧) પ્રશ્ન : આપ તો કહો છો કે નિજ ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ બતાવનારા સત્પુરુષ જ એકમાત્ર નિમિત્ત છે, પરંતુ અમે તો સાંભળ્યું છે કે કુંભાર પણ નિમિત્ત હોય છે ?

ઉત્તર : તમે બરાબર જ સાંભળ્યું છે; કારણ કે કુંભાર પણ નિમિત્ત તો હોય જ છે, પણ કયા કાર્યનું ? માટીનો ઘડો બનવામાં કુંભાર નિમિત્ત હોય છે. ઘડો એક કાર્ય છે અને તેનું ઉપાદાનકારણ માટી છે અને નિમિત્તકારણ કુંભાર-આ વાત તો શરૂઆતમાં જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવી ચૂકી છે. પરંતુ અહીં તો સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યની વાત ચાલી રહી છે. મોક્ષ મહેલની પ્રથમ સીડીરૂપ જે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્ય છે, તેનું ઉપાદાન તો ભગવાન આત્મા

અથવા તેનો શ્રદ્ધાગુણ જ છે અને નિમિત્ત સત્પુરુષનો ત્રિકાળી ધ્રુવ ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ બતાવનારો ઉપદેશ છે.

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના કારણોના રૂપમાં જિનાગમમાં જે પાંચ લબ્ધિઓની ચર્ચા આવે છે; તેમાં એક દેશનાલબ્ધિ પણ છે તે દેશનાલબ્ધિ આત્માના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવાવાળી સત્પુરુષની વાણીના રૂપમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેને સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિમાં બહિરંગ નિમિત્તના રૂપમાં સ્વીકારવામાં આવી છે; કારણ કે અંતરંગ નિમિત્ત તો દર્શનમોહનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમ હોય છે.

નિમિત્ત અને ઉપાદાન તો કારણોના પ્રકાર છે; તેથી તે તો પ્રત્યેક કાર્ય પર ઘટિત થાય છે. જિનાગમમાં આચાર્યોએ ઘડા અને કુંભારના ઉદાહરણથી નિમિત્ત-નૈમિત્તિક સંબંધને સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ તે તો એક ઉદાહરણ માત્ર છે, વાસ્તવમાં તો પ્રત્યેક કાર્યના પોત-પોતાના જુદા-જુદા ઉપાદાન-નિમિત્ત હોય છે. કાર્યોત્પત્તિની પ્રક્રિયા સમજવા માટે આ બંનેયને પ્રત્યેક કાર્ય પર ઘટિત કરીને જોવાં જોઈએ. પરંતુ અહીં અધ્યાત્મનું પ્રકારણ છે; તેથી સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્ય પર ઉપાદાન-નિમિત્તને ઘટિત કરવામાં આવી રહ્યું છે. એ વિચાર કરવામાં આવી રહ્યો છે કે જે આપણે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યની ઉપલબ્ધિ કરવી હોય, સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવું હોય તો શું કરવું જોઈએ.

આ સંદર્ભમાં એ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યનું કારણ જે ત્રિકાળી ઉપાદાનરૂપ ધ્રુવ નિજ ભગવાન આત્મા છે, તેના આશ્રયથી જ મિથ્યાદર્શન પર્યાયનો અભાવ કરતી થકી સમ્યગ્દર્શન પર્યાય સ્વકાળમાં પ્રગટ થાય છે. ત્યારે સમ્યગ્દર્શનરૂપ પર્યાય પ્રગટ થાય છે, ત્યારે મિથ્યાત્વ નામના કર્મનો ક્ષય, ક્ષયોપશમ કે ઉપશમરૂપ અભાવ નિયમથી થાય છે. તથા તેના પૂર્વે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાવાળા તે આત્માને કોઈ જ્ઞાની સત્પુરુષ પાસેથી ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરતા ઉપદેશનો લાભ પણ અવશ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

આ રીતે સમ્યગ્દર્શનરૂપ કાર્યમાં મિથ્યાત્વ કર્મના ઉદયનો અભાવ અંતરંગ નિમિત્ત છે અને સત્પુરુષનો ઉપદેશ બહિરંગ નિમિત્ત છે.

(૧૨) પ્રશ્ન : જ્યારે સમ્યગ્દર્શનના પૂર્વે દેશનાલબ્ધિ પાણ હોય જ છે અને તેમાં નિમિત્ત સત્પુરુષનો ઉપદેશ જ હોય છે તો પછી સત્પુરુષની શોધ તો કરવી જ પડે, સત્પુરુષની ઓળખાણ પાણ કરવી જ પડે; તો પછી આપ એવું કેમ કહો છો કે આત્માર્થીએ નિમિત્તોની શોધમાં વ્યગ્ર ન થવું જોઈએ ?

ઉત્તર : હા, સત્પુરુષની ઓળખાણ તો કરવી જ જોઈએ. સાચી ઓળખાણ કર્યા વિના તો ડગલે ને પગલે ઠગાઈ જવાની સંભાવના બની રહે છે. આ જ કારણે સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહેલ છે; કેમ કે સાચા દેવ-શાસ્ત્ર-ગુરુની ઓળખ વિના તો સન્માર્ગ પર લાગવું જ સંભવ નથી.

આત્માર્થીભાઈ-બહેન જ્ઞાની સત્પુરુષોની શોધ પાણ સહજભાવથી કરે જ છે. ન તો સત્પુરુષોની ઓળખ કરવાનો નિષેધ છે કે ન તેમની શોધ કરવાનો; પરંતુ શોધમાં વ્યગ્ર થવાનો નિષેધ તો છે જ. વ્યગ્રતાને તો કોઈપણ રૂપે ઠીક ન માની શકાય.

ખરેખર વાત એમ છે કે ઉપાદાન અને નિમિત્તનો એક સુમેળ હોય છે. જ્યારે ઉપાદાનની તૈયારી હોય છે અર્થાત્ પર્યાયની પાત્રતા પાકે છે; ત્યારે સત્પુરુષનો સમાગમ પાણ સહજ જ પ્રાપ્ત થાય છે, સત્પુરુષની શોધ પાણ સહજપાણે સફળ થાય છે; કાંઈ પાણ અસહજ નથી થતું, અધું જ સહજપાણે જ થાય છે.

ત્રિકાળી સત્ની રુચિમાં સત્પુરુષની શોધની પ્રક્રિયા સહજ જ સંપન્ન થાય છે, વ્યગ્રતાથી કાંઈ થતું નથી. આત્મહિતનો માર્ગ તો સહજનો ધંધો છે. સત્પુરુષની શોધ પાણ સહજ અને ત્રિકાળી ધ્રુવની અનુભૂતિ-પ્રતીતિ પાણ સહજ; અધું જ સહજ જ સહજ છે.

જ્યારે સંસાર-સાગરનો કિનારો નજીક આવી જાય છે, ત્યારે સહજપાણે જ આત્માની રુચિ જાગૃત થાય છે. આત્મરુચિ ભગવાન આત્મા અને આત્મજ્ઞ સત્પુરુષની શોધ તરફના પુરુષાર્થને પ્રેરિત કરે છે. સત્પુરુષના સમાગમથી આત્મરુચિને અભૂતપૂર્વ બળ પ્રાપ્ત થાય છે; અધ્યયન, મનન,

ચિંતનની પ્રક્રિયા પરથી વિમુખ થઈ સ્વોન્મુખ થઈ જાય છે. રુચિની તીવ્રતા અને પુરુષાર્થની પ્રબળતા દષ્ટિને સ્વભાવસન્મુખ તો કરે જ છે, જ્ઞાન અને ધ્યાન પર્યાયને પણ આત્મોન્મુખ કરે છે અને આ નિમિત્ત-ઉપાદાનનો સહજ સુમેળ દેશનાલબ્ધિથી કરાણલબ્ધિ તરફ ઢળતા સમ્યગ્દર્શન પર્યાય પ્રાપ્ત કરવાની સશક્ત ભૂમિકા તૈયાર કરી દે છે.

આ બધુંય સહજ જ બને છે; તેથી જ કહેવાય છે કે આત્માર્થીએ નિમિત્તોની શોધમાં વ્યગ્ર ન થવું જોઈએ.

ક્ષયોપશમ અને વિશુદ્ધિલબ્ધિ ધારક પુરુષને સન્માર્ગની પ્રાપ્તિનો વિકલ્પ તો હોય જ છે, તે અર્થે શોધ-ખોળનું હોવું પણ સ્વાભાવિક જ છે. આ જ પ્રક્રિયામાં સત્પુરુષની શોધ-ખોળ પણ થાય છે, કાળલબ્ધિ અનુસાર ઉપલબ્ધિ પણ થાય જ છે. સદ્ગુરુની ઉપલબ્ધિ અને તેમના ઉપદેશની પ્રાપ્તિ થવા ઉપરાંત પણ જ્યાં સુધી કરાણલબ્ધિના પરિણામોની પાત્રતા ન પાકે; ત્યાં સુધી અધ્યયન, મનન, ચિંતનની પ્રક્રિયા નિરંતર ચાલતી જ રહે છે. આ કાળ અંતઃમુદૂર્ત પણ હોઈ શકે છે અને તેથી વધુ પણ હોઈ શકે છે; પરંતુ આ બધું જ તાણાવ વગર અત્યંત સહજભાવથી ચાલતું રહે છે અને સહજભાવથી જ ચાલતું રહેવું જોઈએ; કારણ કે મુક્તિનો માર્ગ શાંતિનો માર્ગ છે, તાણાવનો નહીં, વ્યગ્રતાનો નહીં.

(૧૩) પ્રશ્ન : જ્યારે કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પાંચ સમવાયોનો સહજ સુમેળ હોય છે, નિમિત્ત-ઉપાદાનનો પણ સહજ સુમેળ હોય છે; તો પછી એવું કેમ કહેવામાં આવે છે કે નિમિત્તાધીન દષ્ટિ છોડો, ત્રિકાળી ઉપાદાનરૂપ નિજ-ભગવાન આત્માનો આશ્રય લો ?

ઉત્તર : નિમિત્ત 'પર' છે તેના પર દષ્ટિ રાખવાથી દષ્ટિ પરાધીન થાય છે. ત્રિકાળી ઉપાદાનરૂપ નિજ ભગવાન આત્મા 'સ્વ' છે, તેના પર દષ્ટિ રાખવાથી દષ્ટિ સ્વાધીન બને છે. પરાધીનતા જ દુઃખ છે અને સ્વાધીનતા જ સુખ છે; તેથી સુખાર્થીને તો સ્વાધીનતા જ શ્રેયસ્કર છે.

વસ્તુતઃ વાત એમ છે કે જ્યારે કરાણલબ્ધિ ઉપરાંત સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે; ત્યારે જ્ઞાન, દર્શન, શ્રદ્ધા, ચારિત્ર આદિ સર્વ ગુણોની

પરિણતિ આત્મસન્મુખ થાય છે; તે સમયે ત્રિકાળી નિજ ભગવાન આત્મા જ જ્ઞાનનું જ્ઞેય બને છે, શ્રદ્ધાનનું શ્રદ્ધેય બને છે; ધ્યાનનું ધ્યેય બને છે.

જેવી રીતે અનુભૂતિના કાળમાં સર્વ ગુણોની પરિણતિ આત્મસન્મુખ થાય છે, તેવી જ રીતે સર્વ ગુણોની પરિણતિમાં નિર્મળતા પણ પ્રગટ થાય છે; આ જ કારણે કહેવાય છે કે “સર્વ ગુણાંશ સમકિત” તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યગ્દર્શન આત્માના સંપૂર્ણ ગુણોના અંશોમાં સ્ફુરાયમાન થાય છે. જ્ઞાન ગુણની પરિણતિ સમ્યગ્જ્ઞાનરૂપ થઈ જાય છે, શ્રદ્ધાગુણની પરિણતિ સમ્યગ્દર્શન રૂપ થઈ જાય છે; ચારિત્રગુણની પરિણતિ સમ્યક્ચારિત્રરૂપ થઈ જાય છે. આનંદ (સુખ) ગુણમાં પણ અતીન્દ્રિય આનંદ ઉમટી પડે છે. આખરે અનંત-ગુણોનો અખંડપિંડ સંપૂર્ણ આત્મા જ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે ને ?

(૧૪) પ્રશ્ન : એ તો ઠીક, પણ જે સત્પુરુષે આપણને સુખી થવાનો માર્ગ બતાવ્યો, સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિનો ઉપાય બતાવ્યો; તેમની જ આવી ઉપેક્ષા તો બરાબર નથી, તેમને પણ દષ્ટિથી દૂર કરી દેવા તે, શું કૃતઘ્નતા નથી ?

ઉત્તર : ના, એ કૃતઘ્નતા નથી, બલકે સાચી કૃતજ્ઞતા છે; કેમ કે તે સત્પુરુષ પણ એમ જ ઈચ્છે છે કે તમે દષ્ટિને સંપૂર્ણ જગત પરથી હટાવીને સ્વભાવ સન્મુખ કરો. તેથી આ તો તેમની જ આજ્ઞાનું પાલન થયું. તમે જ કહો કે ગુરુજીની આજ્ઞાનું પાલન કરનાર શિષ્ય કૃતઘ્ની હોય છે કે કૃતજ્ઞ ?

ગુરુ દ્રોણાચાર્ય જ્યારે પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લઈ રહ્યા હતા, ત્યારે વૃક્ષની ડાળી પર સ્થિત કૃત્રિમ પક્ષીની આંખને વીંધવાનો આદેશ આપતાં તેમણે પોતાના બધા શિષ્યોને એ જ એક સવાલ કર્યો હતો કે તમને શું દેખાય છે અર્થાત્ તમારી દષ્ટિમાં શું છે ?

જે લોકોએ એ ઉત્તર આપ્યો કે અમને બધું જ દેખાઈ રહ્યું છે - વૃક્ષ, ડાળી, પક્ષી, તેની આંખ અને ગુરુજી આપ પણ. તે બધાને ગુરુજીએ વગર બાણ ચલાવ્યે જ નાપાસ કરી દીધા, જ્યારે અર્જુને કહ્યું કે માત્ર પક્ષીની આંખ, બીજું કંઈ નહીં.

ત્યારે ગુરુજીએ ફરી પૂછ્યું - “હું પાણ નહીં ?”
 “હા, આપ પાણ નહીં.” અહુને આટલું કહ્યું કે તુરંત ગુરુજીએ
 કહ્યું - “છોડો બાણ.”

બાણ છૂટ્યું અને જઈને પોતાના સાચા નિશાન પર લાગ્યું.
 ગુરુજી તે જ અહુનથી પ્રસન્ન થયા, જોગે દંઠાપૂર્વક કહી દીધું કે
 આપ પાણ નથી દેખાતા. માત્ર કહ્યું જ નહિ, બલકે સાચે સાચ જ તોગે દષ્ટિના
 વિષયમાંથી તે વખતે ગુરુજીને પાણ પૃથક કરી જ દીધા હતા. લક્ષ્યભેદનો આ
 એક જ ઉપાય છે. અહુનનું કૃત્ય ગુરુની ઉપેક્ષા નહીં પાણ સર્વશ્રેષ્ઠ સન્માન
 હતું; કારણ કે તોગે સાચા અર્થમાં ગુરુજીની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું હતું.

ત્યારે લૌકિક કાર્યની સિદ્ધિમાં પાણ, લક્ષ્યભેદમાં પાણ ગુરુને
 દષ્ટિમાંથી હટાવવા અનિવાર્ય થઈ જાય છે તો પછી આત્મસિદ્ધિ જેવા
 મહાનકાર્ય માટે ગુરુદેવને દષ્ટિના વિષયમાં કેવી રીતે રાખી શકાય ?

ગુરુદેવે બતાવેલા માર્ગ પર ચાલીને તે લક્ષની પ્રાપ્તિ કરવી કે જે
 લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ માટે ગુરુદેવે નિર્દેશ કર્યો છે, માર્ગ બતાવ્યો છે; એ જ સદ્ગુરુનું
 સાચું સન્માન છે, આમાં તેમની ઉપેક્ષા તો રંચમાત્ર પાણ નથી. કોઈ ગુરુ
 નથી ઈચ્છતા કે તેમનો શિષ્ય નિરંતર તેમના મોં સામે જ જોયા કરે કે તેમની
 જ સ્તુતિ-પ્રશંસા કર્યા કરે અને જે ભગવાન આત્માનું સ્વરૂપ તેને
 સમજવવામાં આવ્યું છે, તેની આરાધનામાં તત્પર જ ન થાય.

સાચા શિષ્યના હૃદયમાં પાણ ગુરુનું સમુચિત સ્થાન અને સન્માન
 તો સદા રહે જ છે અને વખતોવખત તે અભિવ્યક્ત પાણ થતું જ રહે છે;
 પરંતુ અનુભવના કાળમાં તો તે જ્ઞાનનું જ્ઞેય પાણ નથી રહેતા - આ પાણ પરમ
 સત્ય છે. આ વાતને પાણ આપણે સારી રીતે સમજી લેવી જોઈએ.

લક્ષ્ય ભેદ માટે સન્નદ્ર થતાં પહેલા પાણ તે ગુરુનું સ્મરણ કરી શકે
 છે, કરે છે; લક્ષ્યભેદ કર્યા પછી પાણ કરી શકે છે, કરે છે; પરંતુ લક્ષ્યભેદના
 કાળમાં કદી નહીં. આ જ પ્રમાણે આત્માનુભૂતિ માટે સન્નદ્ર પહેલા અને
 આત્માનુભૂતિ થયા પછી શુભોપયોગમાં આવતાં ગુરુનું સ્મરણ સંભવ છે,
 પરંતુ આત્માનુભૂતિના કાળમાં તો કદી નહીં.

(૧૫) પ્રશ્ન : ગુરુનું સ્મરણ આગળ-પાછળ જ કેમ, આત્માનુભૂતિના કાળમાં કેમ નહીં? આખરે નિમિત્તથી આવી ઉપેક્ષા શા માટે?

ઉત્તર : સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિનું કાર્ય તો પોતાનામાં જ થવાનું છે, ઉપાદાનમાં જ થવાનું છે; ગુરુમાં નહીં, નિમિત્તમાં નહીં; પોતાના આશ્રયે જ થવાનું છે, ગુરુના આશ્રયે નહીં. ગુરુ તો માર્ગદર્શક માત્ર છે, નિમિત્ત માત્ર છે. ન તેમનામાં કાંઈ થવાનું છે કે ન તેમનાથી કાંઈ થવાનું છે; જે કાંઈ થવાનું છે તે પોતાનામાં જ થવાનું છે અને પોતાનાથી જ થવાનું છે, પોતાના જ આશ્રયે થવાનું છે. તેમણે તો જે કાંઈ કહેવાનું હતું, સમજાવવાનું હતું; તે કહી દીધું સમજાવી દીધું અને તમે સમજી લીધું. હવે તમે તમારું કાર્ય કરો, ગુરુજીને કેમ તમારી સાથે રાખવા ઈચ્છો છો, ઉપયોગમાં પાગ શા માટે રાખવા ઈચ્છો છો ?

ઝીગવટથી વિચાર કરીએ તો ક્ષયોપશમજ્ઞાન વાળાને એક સમયમાં એક જ વસ્તુ ઉપયોગમાં રહે છે. તેથી જ્યાં સુધી ગુરુજી પાગ ઉપયોગમાં રહેશે, જ્ઞાનનું જ્ઞેય બની રહેશે; ત્યાં સુધી દષ્ટિનો વિષય ભગવાન આત્મા જ્ઞાનનું જ્ઞેય નહીં બને, જ્યાં સુધી ત્રિકાળી ધ્રુવ નિજ ભગવાન આત્મા જ્ઞાનનું જ્ઞેય નહીં બને, ધ્યાનનું ધ્યેય નહીં બને, શ્રદ્ધાનું શ્રદ્ધેય નહીં બને; ત્યાં સુધી આત્માનુભૂતિ નહીં થાય, સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ નહીં થાય; સંવર નહીં થાય, ધર્મની શરૂઆત નહીં થાય.

ધર્મની શરૂઆત કરવાની વિધિ જ એ છે કે પહેલા ગુરંપદેશપૂર્વક વિકલ્પાત્મક ક્ષયોપશમજ્ઞાનમાં નિજશુદ્ધાત્મતત્ત્વનું સ્વરૂપ સમજી, સમ્યક્ નિર્ગુણિ કરી; ત્યાર બાદ ગુરુ આદિ સમસ્ત પરપદાર્થો પરથી ઉપયોગ હટાવીને ઉપયોગને આત્મસન્મુખ કરી અને આત્મામાં જ તન્મય થઈ જાય. આ આત્મતન્મયતા જ આત્માનુભૂતિનો ઉપાય છે, આત્માનુભૂતિ છે; આ જ ધર્મની શરૂઆત છે, આ જ સંવર છે. નિરંતર વૃદ્ધિગત આ આત્મસ્થિરતા જ નિર્વરા છે અને અનંતકાળ સુધી આત્મામાં જ સમાઈ જવું-લીન થઈ જવું એ જ વાસ્તવિક મોક્ષ છે, જે અનંતસુખસ્વરૂપ છે અને પ્રાપ્ત કરવા માટે એકમાત્ર પરમ-ઉપાદેય છે.

(૧૬) પ્રશ્ન : અનુભૂતિના કાળમાં ભલે ન કરો, પરંતુ આગળ-પાછળ તો વારંવાર ગુરુના નામનો ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ ને. પરંતુ આપના પર એ આરોપ લગાવવામાં આવે છે કે આપ બીજાઓની સરખામણીએ ગુરુદેવશ્રીના નામનો ઉલ્લેખ ઓછો કરો છો. આ સંબંધમાં આપને શું કહેવું છે ?

ઉત્તર : ઓછો કરીએ છીએ, પણ કરીએ તો છીએ ને ? ન કરતા હોઈએ એમ તો નથી ને. અરે ભાઈ ! આ રાગ-દ્વેષની વાતોથી શું લાભ છે ? અમારું તો એટલું જ કહેવું છે કે વાત-વાતમાં ગુરુના નામના ઉલ્લેખ ને જ ગુરુભક્તિ સમજવાવાળા અને વાત-વાતમાં ગુરુનું નામ ન લેવાવાળાને ગુરુદ્રોહી કહેવાવાળાએ એ વાત પર વિશેષ ધ્યાન આપવું જોઈએ કે આચાર્ય કુંદ કુંદ અને આચાર્ય અમૃતચંદ્ર જેવા સમર્થ આચાર્યોએ પોતાના ગુરુના નામનો ક્યાંય પણ ઉલ્લેખ સુદ્ધા કર્યો નથી. શું તેમના કોઈ ગુરુ જ નહિ રહ્યા હોય ? શું તેમના હૃદયમાં પોતાના ગુરુ પ્રત્યે શ્રદ્ધા નહિ હોય ? એમ તો સંભવ જ નથી. અરે ભાઈ ! શ્રદ્ધા તો હૃદયની ચીજ છે, તે બીજાંઓને બતાવવા માટે નથી હોતી. શ્રદ્ધાને વટાઈખાનારા લોકો આ તથ્યને સમજી શકતાં નથી.

અમે યથાસમય ન તો ગુરુદેવશ્રીનો નામોલ્લેખ કરવાનું કદી ચૂકીએ છીએ કે ન તો વાત-વાતમાં તેમને વચ્ચે લાવીને તેમના નામને વટાવવાનો પ્રયત્ન પણ કરીએ છીએ.

(૧૭) પ્રશ્ન : પ્રાપ્ત કરવા માટે પરમ-ઉપાદેય અનંત સુખ સ્વરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ સમજવાની શું જરૂર છે ? તાત્પર્ય એ છે કે નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ સમજવાથી વાસ્તવિક લાભ શું છે; કારણ કે જ્યાં સુધી એનો વાસ્તવિક લાભ અને ઉપયોગિતા ખ્યાલમાં નહીં આવે; ત્યાં સુધી તેને સમજવાની રુચિ જાગૃત નહીં થાય, ચિત્ત ઉલ્લસિત નહીં થાય.

ઉત્તર : એ વાત તો એકદમ સાચી છે કે જ્યાં સુધી કોઈ કાર્યની ઉપયોગિતા અને લાભ સ્પષ્ટ ન દેખાય; ત્યાં સુધી તે કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક

પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવૃત્તિ વિના કાર્યમાં સફળતા પણ પ્રાપ્ત થતી નથી.

તેથી નિમિત્ત-ઉપાદાનને જાણવાની ઉપયોગિતા અને તેને જાણવાથી થતા લાભોથી પરિચિત થવું અત્યંત આવશ્યક છે.

પ્રત્યેક પ્રાણીના માથે સૌથી વધુ બોજે કર્તૃત્વબુદ્ધિનો છે. કર્તૃત્વના અહંકારથી ગ્રસ્ત આ પ્રાણી નિરંતર કાંઈક ને કાંઈક કરતો જ રહે છે, કરતો રહેવાનું જ ઈચ્છે છે અને એમ સમજે છે કે જો હું આ બધું કરવાનું બંધ કરી દઈશ તો ન જાણે શું થઈ જશે ? જાણે બધું જ અસ્ત-વ્યસ્ત થઈ જશે.

આ કર્તૃત્વના બોજ તણે પ્રત્યેક પ્રાણી દબાઈ રહ્યો છે અને નિરંતર આકુળ-વ્યાકુળ થઈ રહ્યો છે. એને એ વિચારવાની કુરસદ નથી કે જે બોજથી હું દબાઈ રહ્યો છું, તે બોજ વાસ્તવિક છે કે કોરી કલ્પનામાત્ર છે.

નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ સમજવાથી એ વાત અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે પ્રત્યેક પદાર્થ સ્વયંના પરિણમનનો જ કર્તા છે, અન્ય પદાર્થોના પરિણમનમાં તો તે માત્ર નિમિત્ત જ હોય છે, કર્તા-ધર્તા કાંઈ પણ નથી. આ રીતે તેના માથેથી કર્તૃત્વનો ખૂબ મોટો બોજે સહજ જ ઊતરી જાય છે અને તે પોતાનામાં ખૂબ હળવાશનો અનુભવ કરે છે.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે તે એમ જાણી લે છે કે મારું ભલું-બૂરું થવામાં સંપૂર્ણ ઉત્તરદાયિત્વ મારું જ છે; મારા પરિણમનમાં પરપદાર્થ તો નિમિત્ત માત્ર છે; તેમનો કાંઈ પણ હસ્તક્ષેપ મારામાં નથી, ત્યારે આ આત્માનો અનંત ભય તો સમાપ્ત થઈ જ જાય છે; બીજાંઓ પ્રત્યે થવાવાળો દ્વેષભાવ પણ ઓછો થઈ જાય છે, સમાપ્ત જેવો જ થઈ જાય છે; કારણ કે બીજા પદાર્થો પ્રત્યે દ્વેષ તો આ કારણે જ થતો હતો કે આ સમજતો હતો કે આણે મારું બૂરું કર્યું છે. જ્યારે તેણે જાણી લીધું કે મારું બૂરું થવામાં આનું સંયમત્ર પણ યોગદાન નથી તો સહજભાવથી જ તેના પ્રત્યે દ્વેષ સમાપ્ત થઈ જાય છે.

એ જ પ્રમાણે જ્યારે એમ જાણી લેવામાં આવે છે કે કોઈ પરપદાર્થ મારું ભલું પણ કરતો નથી કે ન કરી શકે છે તો પછી પરપદાર્થોની સાથે રાગભાવ પણ થતો નથી. પરપદાર્થો પ્રત્યે રાગ-દ્વેષ થવા પાછળ મૂળ કારણ

તો એ મૂઢભાવ-મિથ્યાત્વ હોય છે કે હું પરનું ભલું-બૂરું કરી શકું છું, કરું છું કે પરપદાર્થ મારું ભલું-બૂરું કરી શકે છે, કરે છે.

આ મૂઢભાવ જ અનંત આકુળતાનું કારણ છે. નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સાચુ સ્વરૂપ સમજમાં આવતાં આ મૂઢભાવ મટી જાય છે અને પછી તે મૂઢભાવથી થવાવાળી આકુળતા પણ થતી નથી.

(૧૮) પ્રશ્ન : મૂઢભાવ અર્થાત્ મિથ્યાત્વ તો આત્માનુભૂતિ વગર મટતો નથી - એવું કહેવામાં આવે છે; પરંતુ અહીં આપ કહો છો કે નિમિત્ત-ઉપાદાનની સાચી સમજાણથી જ મૂઢભાવ મટી જાય છે ?

ઉત્તર : નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ સમજવાથી નિમિત્તાધીન દષ્ટિ મટી જાય છે. દષ્ટિ નિમિત્તો પરથી હટીને ત્રિકાળી ઉપાદાનરૂપ નિજસ્વભાવ તરફ ઢળે છે. નિજસ્વભાવ જ તો ભગવાન આત્મા છે અને ભગવાન આત્મા તરફ ઢળતી દષ્ટિ જ આત્માનુભૂતિની પૂર્વવર્તી પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયાથી પાર થતી જ્ઞાનપર્યાય જ્યારે ત્રિકાળીધ્રુવ નિજભગવાન આત્માને સીધી (પ્રત્યક્ષ) જ્ઞેય બનાવી લે છે, ત્યારે આત્માનુભૂતિ પ્રગટ થઈ જાય છે અને તે જ સમયે મૂઢભાવ-મિથ્યાત્વ મટી જાય છે.

તેથી એવું કહેવું અસંગત નથી કે નિમિત્ત-ઉપાદાનની સાચી સમજાણથી મૂઢભાવ-મિથ્યાત્વ મટી જાય છે.

આમ, આધ્યાત્મિક સુખ-શાંતિનો મૂળ ઉપાય નિમિત્ત-ઉપાદાન સંબંધી સાચી સમજ જ છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ સમજવામાં આજસ ન કરવી જોઈએ, કદાચ કહીને ઉપેક્ષા પણ ન કરવી જોઈએ; બલકે પૂરી શક્તિ લગાવીને તેને સમજવાનો પ્રત્યન કરવો જોઈએ.

(૧૯) પ્રશ્ન : નિમિત્ત-ઉપાદાનને સમજવાથી આધ્યાત્મિક સુખ-શાંતિની જ પ્રાપ્તિ થાય છે કે લૌકિક દષ્ટિએ પણ કાંઈ લાભ છે ? તાત્પર્ય એ છે કે જે આધ્યાત્મિક સુખ-શાંતિ જ પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી આધ્યાત્મિક લોકો જ તેમાં ઉલ્લેખ; અમારા જેવા સામાન્ય માણસો એને સમજવામાં પોતાની શક્તિ શા માટે લગાવે, પોતાનો સમય શા માટે વેડકે ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! આધ્યાત્મિક સુખ-શાંતિ ઉપરાંત લૌકિક લાભ પણ ઘણો છે, લૌકિક શાંતિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ લૌકિક લાભ બતાવતા

પહેલા હું એ કહેવા માગું છું કે આધ્યાત્મિક સુખ-શાંતિ જ સાચી સુખ-શાંતિ છે; લૌકિક સુખ-શાંતિ તો માથા પરનો બોજે ખભા પર મૂકવા સમાન છે. તે સાચી શાંતિ છે જ નહીં.

‘આધ્યાત્મિક લોકો જ તેમાં ઉલ્લે, અમારા જેવા સામાન્ય માણસો એને સમજવામાં પોતાની શક્તિ શા માટે લગાવે, પોતાનો સમય શા માટે વેડકે’-અરે ભાઈ ! એવી વાતો કેમ કરો છો ? આધ્યાત્મિક લોકો કંઈ જુદા નથી હોતા, તેમના જુદા ગામ નથી વસતા; જે લોકો સાચું સુખ ઈચ્છે છે, શાંતિના ઈચ્છુક છે, પોતાના આત્માને જાગવા-ઓળખવા ઈચ્છે છે, એ દિશામાં પ્રયત્નશીલ છે, સક્રિય છે, સજ્જન છે; તે બધા આધ્યાત્મિક જ છે.

‘અમે અને તમે સાધારણ નથી, બધાં આત્માર્થી છે, સ્વયં ભગવાન છે. સ્વભાવથી તો બધાં ભગવાન છે જ; પર્યાયમાં પણ અલ્પકાળમાં જ બે-ચાર ભવોમાં જ ભગવાન બનવાવાળા છીએ-એવું કેમ નથી વિચારતા. હીન ભાવના રાખીને - ‘અમે તો સાધારણ માણસ છીએ, લૌકિક જન છીએ;’ - એ પ્રકારની વાતો કરીને નિજ ભગવાન આત્માનું અપમાન શા માટે કરો છો ? ત્રણ લોકના નાથ આ મહાપ્રભુ ચૈતન્યતત્ત્વને દીન-હીન કેમ સમજે છો ? તમે તો અનંતશક્તિઓનો સંગ્રહાલય છો, અનંતગુણોની ખાણ છો, જ્ઞાન નો ઘનપિંડ છો, આનંદનો રસકંદ છો; એવી હીન વાતો કરવી તે તમને શોભતું નથી. તમે પર્યાયમાં પોતાપણું છોડીને સ્વભાવમાં પોતાપણું લાવો; ત્યારે જ તમારી આ દીનતા મટશે.

આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સ્વરૂપ સમજવામાં લગાવેલા સમય અને શક્તિને તમે સમય અને શક્તિની બરબાદી સમજે છો. હું તમને જ પૂછવા માગું છું કે તે સમય અને શક્તિને બચાવીને તમે ક્યાં લગાવવા ઈચ્છો છો ? અને એવું ક્યું સ્થાન છે, જ્યાં તમે તમારો સમય અને શક્તિને લગાવીને તેને સાર્થક કરી શકશો ?

નિમિત્ત અને ઉપાદાનની સાચી સમજાણમાં લગાવેલો ઉપયોગ પ્રકારાન્તરે વીતરાગી તત્ત્વજ્ઞાનમાં જ લાગેલો છે; આનાથી સારો ઉપયોગ નો ઉપયોગ બીજે કોઈ હોઈ શકે નહિ. હા, આત્માનુભૂતિમાં લાગેલો ઉપયોગ

આનાથી પાણ મહાન છે; પરંતુ આ બધું પાણ એના માટે જ તો છે. તેથી નિમિત્ત-ઉપાદાનની સમજાણમાં લાગેલ સમય અને શક્તિ બરબાદ નથી થતી, બલકે સહસ્રગુણી થઈને ફળે છે.

નિમિત્ત-ઉપાદાનની ચર્ચામાં ઉપયોગને લગાવવો તે ઉપયોગનું ઉલ્લાવવું નહીં; સુલભાવવું છે; આ ઉલ્લાવાનો નહીં, સુલભાવાનો માર્ગ છે.

‘અનુકૂળ સંયોગ જ લૌકિક લાભ છે’ - એ દષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો પાણ એક વાત અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીને અનુકૂળ સંયોગ પોતાની ઉપાદાનગત યોગ્યતા અને શુભકર્મોના ઉદયના નિમિત્તથી પ્રાપ્ત થાય છે જે આ વાતને પાણ સારી રીતે સમજી લઈએ તો પછી આપણે અનુકૂળ સંયોગો માટે, લૌકિક સુખો માટે પાણ કોઈ બીજી વ્યક્તિના સામે હાથ નહીં ફેલાવીએ, દીન-હીન થઈને કોઈની ગુલામી નહીં સ્વીકારીએ; સદ્ભાવ અને સત્કર્મ કરવા માટે જ પ્રેરિત થઈશું.

આ સંદર્ભમાં સમયસાર બંધ-અધિકારની નીચેની ગાથાઓ (ગુજરાતી પદ્યાનુવાદ) મનનીય છે-

જે માનતો-મુજથી દુઃખીસુખી હું કરું પર જીવને,
તે મૂઢ છે, અજ્ઞાની છે, વિપરીત એથી જ્ઞાની છે.

જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુષ્કિત તેમ સુખી થતા,
તું કર્મ તો દેતો નથી, તેં કેમ દુષ્કિત-સુખી કર્યાં ?

જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુષ્કિત તેમ સુખી બને,
તે કર્મ તુજ દેતા નથી, તો દુષ્કિત કેમ કર્યો તને ?

જ્યાં કર્મ-ઉદયે જીવ સર્વે દુષ્કિત તેમ સુખી બને
તે કર્મ તુજ દેતા નથી, તો સુષ્કિત કેમ કર્યો તને

મરતો અને જે દુખી થતો-સૌ કર્મના ઉદયે બને,
તેથી ‘હણ્યો મેં, દુખી કર્યો’-તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ખરે?

વળી નવ મરે, નવ દુઃખી બને, તે કર્મના ઉદયે ખરે,
મેં નવ હણ્યો, નવ દુખી કર્યો-તુજ મત શું નહિ મિથ્યા ખરે? ૧

આ બુદ્ધિ જે તુજ - 'દુષ્કૃત તેમ સુખી કરું છું જીવને',
 તે મૂઠ મતિ તારી અરે ! શુભ અશુભ બાંધે કર્મને.
 કરું છું દુખી-સુખી જીવને, વળી બદ્ધ-મુક્ત કરું અરે !
 આ મૂઠ મતિ તુજ છે નિરર્થક, તેથી છે મિથ્યા ખરે.
 સૌ જીવ અધ્યવસાનકારણ કર્મથી બંધાય જ્યાં
 ને મોક્ષમાર્ગે સ્થિત જીવો મુકાય, તું શું કરે ભલા ?^૧

ઉપરની ગાથાઓમાં જે કાંઈ કહેવામાં આવ્યું છે, તેનાથી આ વાત અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે તેમાં પરપદાર્થોમાં કાંઈ પણ ચાલતું નથી અને તેમે બીજાને સુખી-દુઃખી કરી શકો છો કે બાંધી-છોડી શકો છો અથવા બીજા તેમને સુખી-દુઃખી કરી શકે છે કે બાંધી-છોડી શકે છે-એ માન્યતા એકદમ જૂઠી છે, નિરર્થક છે; કારણ કે પ્રત્યેક પ્રાણીના જીવન-મરણ અને સુખ-દુઃખ તેમની પર્યાયગત યોગ્યતા અને તેમના કર્મોદયઅનુસાર જ થાય છે.

આવો નિર્ગુણ થવાથી, પરના કર્તૃત્વનો અલંકાર અને પરથી ભયની ભાવના એકદમ મટી જાય છે. તેથી લૌકિક શાંતિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પરના કર્તૃત્વના વિકલ્પોના શમનથી આધ્યાત્મિક કાર્યો માટે સમય પણ સહજભાવથી ઉપલબ્ધ થવા લાગે છે અને લૌકિક જીવન પણ સુખ-શાંતિમય થઈ જાય છે.

(૨૦) પ્રશ્ન : આમાં તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પોતાના પૂર્વ કર્મોદય અનુસાર સંયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. આમાં વિચારવાની વાત એ છે કે કર્મ પણ નિમિત્ત જ છે; તેથી નિમિત્તોથી કાંઈ થતું નથી - એ વાત જ ક્યાં રહી ?

ઉત્તર : અરે ભાઈ ! સંયોગ તો પોતાની યોગ્યતાનુસાર જ હોય છે, કર્મ તો તેમાં નિમિત્તમાત્ર છે. અહીં તો એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રત્યેક પ્રાણીના સંયોગ-વિયોગોમાં, સુખ-દુઃખમાં; ઉપાદાન તો તે સ્વયં છે અને નિમિત્ત તેના જ કર્મોદય છે; એમાં તારે કાંઈ નથી કરવાનું. અહીં તો તેના નિમિત્ત-ઉપાદાન બંને બતાવીને તેના કર્તૃત્વની ચિંતાથી તને મુક્ત કરવામાં આવે છે. તું આના તરફ તો ધ્યાન આપતો નથી અને તે કથનમાંથી નિમિત્તનું જોર કાઢે છે. તે કથન નિમિત્ત પર જોર આપવા માટે કરવામાં નથી આવ્યું; પરંતુ એમાં તો કર્તૃત્વના બોજથી દબાયેલા આ પ્રાણીના બોજને ઘટાડવાનો

પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

કાર્યોત્પત્તિમાં નિમિત્ત-ઉપાદાનનું કેટલું, શું અને કેવું સ્થાન છે- એ વાત તો પહેલા ખૂબ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે. અહીં પાણ તે પ્રમાણે જ સમજવું અહીં તો એમ કહેવામાં આવે છે કે તેનું નિશ્ચિંત રહે, તારે પરમાં કાંઈ કરવાનું નથી; તેના નિમિત્ત-ઉપાદાન તારાથી જુદાં છે અને તે પોત-પોતાનું કામ ખૂબ સારી રીતે નિભાવી રહ્યાં છે, તારે ત્યાં ઉલ્લઝવાની જરૂર નથી.

અરે ભાઈ, નિમિત્ત અને ઉપાદાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજવામાં લૌકિક અને પારલૌકિક લાભ જ લાભ છે; તેથી તેમના સ્વરૂપને સમજવામાં ઉપયોગને લગાવ. તને નિશ્ચિંત જ લૌકિક અને પારલૌકિક સુખ-શાંતિની પ્રાપ્તિ થશે. વધુ સંકલ્પ-વિકલ્પોમાં ઉલ્લઝવામાં કોઈ લાભ નથી.

નિમિત્ત-ઉપાદાનના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા અને તેના સંબંધમાં ઉઠવાવાળી શંકા-આશંકાઓના નિરાકરણમાં જોટલો પાણ સંભવ હતો તેટલો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; હવે આથી વધારે વિસ્તારથી કાંઈ પાણ પ્રયોજન નથી.

તેથી એ પવિત્ર ભાવના સાથે વિરામ લઉં છું કે સર્વ આત્માર્થી જન નિમિત્ત-ઉપાદાનનું સાચું સ્વરૂપ સમજીને લૌકિક અને પારલૌકિક સુખ-શાંતિ પ્રાપ્ત કરે.

પર તો નિમિત્તમાત્ર છે.

ત્યાં સુધી પરપદાર્થોમાં ફેરફાર કરવાની બુદ્ધિપૂર્વક પરોન્મુખી પ્રવૃત્તિઓ રહેશે, ત્યાં સુધી સત્યને પ્રાપ્ત કરવું તો બહુ દૂર, તેના નજીક પહોંચવું પાણ સંભવ નથી.

શુદ્ધાત્મતત્ત્વરૂપી સત્યની સાથે એ પાણ એક તથ્ય છે કે પ્રત્યેક દ્રવ્ય સ્વયં પરિણામનશીલ છે, તેને પોતાના પરિણામનમાં પરના સહયોગની રંચમાત્ર પાણ આવશ્યકતા નથી. તો પાણ અજ્ઞાની આત્મા વ્યર્થ જ પરના સહયોગની આકાંક્ષાથી વ્યાકુળ થાય છે. સત્યની પ્રાપ્તિ પોતાનાથી, પોતાનામાં, પોતાના દ્વારા જ થાય છે; એમાં પરનું કાંઈ પાણ ચાલતું નથી. પર તો નિમિત્તમાત્ર છે.

-સત્યની શોધ.

परिशिष्ट - १

उपादान निमित्त ढोढा

- कविवर पंडित बनारसीदास

गुरु उपदेश निमित्त बिन उपादान बलहीन ।
ज्यों नर दूजे पांव बिन खलवे को आधीन ॥ १ ॥

ढो जने था अक ढी उपादान सों काज ।
थके सडाँठ पौन बिन पानी मांछि जडाज ॥ २ ॥

ज्ञान नेन किरिया थराणु ढोउ शिवभग धार ।
उपादान निश्चय जहाँ तहाँ निमित्त व्यवहार ॥ ३ ॥

उपादान निजगुण जहाँ तहाँ निमित्त पर डोय ।
भेदज्ञान परमाणु विधि विरवा जुअे कोय ॥ ४ ॥

उपादान बल जहाँ तहाँ नखिं निमित्त को दाय ।
अक यक सों रथ खले रवि को यहे स्वभाव ॥ ४ ॥

सधे वस्तु असहाय जहाँ तहाँ निमित्त डे कोन ।
ज्यों जडाज परवाल में तिरै सडज बिन पौन ॥ ६ ॥

उपादान विधि निरवयन डे निमित्त उपदेश ।
वसे नु नैसे देश में धरे सु तेसे लेष ॥ ७ ॥

परिशिष्ट - २

उपादान - निमित्त दोहा

- मैया भगवतीदास

पाद प्राणमि निनदेव के, अक उक्ति उपजय ।
उपादान अरु निमित्त को, कहुँ संवाद बनाय ॥ १ ॥
पूछत है कोउ तहाँ, उपादान किछ नाम ।
कहो निमित्त कछिये कडा, कब के हो ईछ ठाम ॥ २ ॥
उपादान निज शक्ति है, जिय को मूल स्वभाव ।
है निमित्त परयोग तें, अन्यो अनादि अनाव ॥ ३ ॥
निमित्त कहे मोकों सबे, जनत है जगवोय ।
तेरो नाव न जनही उपादान को होय ॥ ४ ॥
उपादान कहे रे ! निमित्त, तू कडा करै गुमान ।
मोकों जनें जव वे, जे हें सम्यक्वान ॥ ५ ॥
कहे जव सब जगत के, जे निमित्त सोई होय ।
उपादान की बात को, पूछे नाहीं कोय ॥ ६ ॥
उपादान बिन निमित्त तू, कर न सके ईक काज ।
कडा लयो जग ना लजे, जनत है जिनराज ॥ ७ ॥
देव-निनेश्वर गुरु-यती, अरु जिन-आगमसार ।
ईछ निमित्त तें जव सब, पावत हें लव-पार ॥ ८ ॥
यह निमित्त ईछ जव के, मिल्यो अनन्तीबार ।
उपादान पलट्यो नही, तो लटक्यो संसार ॥ ९ ॥
के केवलि के साधु के निकट लव्य जे होय ।
सो क्षायिक सम्यक् लहे, यह निमित्त बल जेय ॥ १० ॥

કેવલિ અરુ મુનિરાજ કે, પાસ રહેં બહુ લોય ।
 પૈ જાકો સુલટ્યો ધની, ક્ષાયિક તાકોં હોય ॥ ૧૧ ॥
 હિંસાદિક પાપન કિયે, જીવ નરક મેં જાહિં ।
 જે નિમિત્ત નહીં કામ કો, તો ઇમ કાહે કહાહિં ॥ ૧૨ ॥
 હિંસા મેં ઉપયોગ જહાં, રહે બ્રહ્મ કા રાય ।
 તેઈ નરક મેં જાત હે, મુનિ નહિં જાહિં કદાય ॥ ૧૩ ॥
 દયા-દાન-પૂજા કિયે; જીવ સુખી જગ હોય ।
 જે નિમિત્ત ઝૂઠો કહો, યહ ક્યોં માને લોય ॥ ૧૪ ॥
 દયા-દાન-પૂજા ભલી, જગત માહિ સુખકાર ।
 જહાં અનુભવ કો આચરણ, તહાં યહ બન્ધ વિચાર ॥ ૧૫ ॥
 યહ તો બાત પ્રસિદ્ધ હે, સોચ દેખ ઉર માહિં ।
 નરદેહી કે નિમિત્ત બિન, જિય ક્યોં મુક્તિ ન જાહિં ॥ ૧૬ ॥
 દેહ પીંજરા જીવ કો, રોકે શિવપુર જાત ।
 ઉપાદાન કી શક્તિ સોં, મુક્તિ હોત રે બ્રાત ॥ ૧૭ ॥
 ઉપાદાન સબ જીવ પૈ, રોકન હારો કૌન ।
 જાતે ક્યોં નહિં મુક્તિ મેં, બિન નિમિત્ત કે હૌન ॥ ૧૮ ॥
 ઉપાદાન સુ અનાદિ કો, ઉલટ રહ્યો જગ માહિં ।
 સુલટત હી સૂધે ચલે, સિદ્ધ લોક-કો જાહિં ॥ ૧૯ ॥
 કહો અનાદિ નિમિત્ત બિન, ઉલટ રહ્યો ઉપયોગ ।
 એસી બાત ન સંભવે, ઉપાદાન તુમ જોગ ॥ ૨૦ ॥
 ઉપાદાન કહે રે નિમિત્ત, હમ પૈ કહી ન જાય ।
 એસે હી જિન કેવલી, દેખે ત્રિભુવન રાય ॥ ૨૧ ॥
 જે દેખ્યો ભગવાન ને, સો હી સૌચી આહિં ।
 હમ-તુમ સંગ અનાદિ કે, બલી કહોગે કાહિં ॥ ૨૨ ॥
 ઉપાદાન કહે વહ બલી, જાકો નાશ ન હોય ।
 જે ઉપજત વિનશત રહે, બલી કહોં તેં સોચ ॥ ૨૩ ॥

1. उपादान तुम जेर डो, तो क्यों बेत अहार ? ।
 2. पर निमित्त के योग सों, जवत सब संसार ॥ २४ ॥
 3. जे अहार के जेग सों, जवत हे जगमाखिं ।
 4. तो वासी संसार के, कोउ मरते नाखिं ॥ २५ ॥
 5. सूर सोम मणि अग्नि के, निमित्त लभे ये नेन ।
 6. अन्धकार में कित गयो, उपादान दृग टैन ॥ २६ ॥
 7. सूर सोम मणि अग्नि जे, करे अनेक प्रकाश ।
 8. नेन शक्ति बिन ना लभे, अन्धकार सम भास ॥ २७ ॥
 9. कहे निमित्त वे जव को मो बिन जग के मांखि ।
 10. सबे हमारे वश परे, हम बिन मुक्ति न जखिं ॥ २८ ॥
 11. उपादान कहे रे निमित्त ! असे बोल न बोल ।
 12. तोको तज निज लजत हें, ते ही करें किबोव ॥ २९ ॥
 13. कहे निमित्त हम को तजे, ते केसे शिव जत ।
 14. पंच मडाप्रत प्रगट हे, औरहु किया विप्यात ॥ ३० ॥
 15. पंच मडाप्रत जेग त्रय, और सकल व्यवहार ।
 16. पर को नमित्त पिपाय के, तब पहुँचे लव-पार ॥ ३१ ॥
 17. कहे निमित्त जग में बडयो, मो तें बडो न कोय ।
 18. तीन लोक के नाथ सब, मो प्रसाद तें होय ॥ ३२ ॥
 19. उपादान कहे तू कडा, यहुँ गति में वे जय ।
 20. तो प्रसाद तें जव सब, दुःखी होखि रे भाय ॥ ३३ ॥
 21. कहे निमित्त जे दुःख सहे, सो तुम हमखिं लगाय ।
 22. सुखी कौन तें होत हें, ताको देहु बताय ॥ ३४ ॥
 23. जे सुख को तू सुख कहे, सो सुख तो सुख नांखि ।
 24. ये सुख तो दुःख - मूल हें, सुख अविनाशी मांखि ॥ ३५ ॥

531.00
 501.00
 511.00
 251.00
 250.00
 230.00
 260.00
 260.00
 151.00
 201.00
 151.00
 191.00
 411.00
 101.00
 109.00
 107.00
 101.00
 351.00

डॉ. हुकमचन्द भारिल्ल के महत्त्वपूर्ण प्रकाशन

१.	पण्डित टोडरमल : व्यक्तित्व और कर्तृत्व	२०.००
२.	समयसार अनुशीलन भाग-१ (१ से ६८ गाथा तक)	२०.००
३.	समयसार अनुशीलन भाग-२ (६९ से १६३ गाथा तक)	२०.००
४.	समयसार अनुशीलन भाग-३ (१६४ से २३६ गाथा तक)	२०.००
५.	समयसार अनुशीलन भाग-४ (पूर्वाह्न) (गाथा २५७ से ३०७ तक)	१०.००
६.	परमभावप्रकाशक नयचक्र (हिन्दी, गुजराती)	१६.००
७.	आत्मा ही है शरण	१५.००
८.	चिन्तन की गहराइयाँ	२०.००
९.	बिखरे मोती	१२.००
१०.	तीर्थकर भगवान महावीर और उनका सर्वोदय तीर्थ (हिन्दी, गुजराती, मराठी, तमिल, कन्नड़, अंग्रेजी)	१२.००
११.	सत्य की खोज (हिन्दी, गुजराती, मराठी, तमिल, कन्नड़)	१०.००
१२.	धर्म के दशलक्षण (हिन्दी, गुजराती, मराठी, कन्नड़, तमिल, अंग्रेजी)	८.००
१३.	बारह भावना : एक अनुशीलन	८.००
१४.	क्रमबद्धपर्याय (हिन्दी, गुजराती, मराठी, कन्नड़, तमिल, अंग्रेजी)	७.००
१५.	गागर में सागर	८.००
१६.	वीतराग-विज्ञान प्रशिक्षण निर्देशिका	५.००
१७.	आचार्य कुन्दकुन्द और उनके पंच परमागम	६.००
१८.	आप कुछ भी कहो (हिन्दी, गुजराती, मराठी, कन्नड़, अंग्रेजी)	६.००
१९.	पंचकल्याणक प्रतिष्ठा महोत्सव	३.५०
२०.	निमित्तोपादान (हिन्दी, गुजराती, मराठी, कन्नड़)	५.००
२१.	युगपुरुष कानजीस्वामी (हिन्दी, गुजराती, मराठी, तमिल, कन्नड़)	२.५०
२२.	अहिंसा : महावीर की दृष्टि में (हिन्दी, मराठी, गुजराती, अंग्रेजी)	१.५०
२३.	शाश्वत तीर्थधाम : सम्मदशिखर	२.००
२४.	चैतन्य चमत्कार	४.००
२५.	मैं कौन हूँ (हिन्दी, गुजराती, मराठी, कन्नड़, तमिल, अंग्रेजी)	१.००
२६.	कुन्दकुन्द शतक (हिन्दी, गुजराती, कन्नड़, अंग्रेजी)	१.००
२७.	शुद्धात्म शतक (हिन्दी, कन्नड़)	१.००
२८.	सार समयसार	१.००
२९.	तीर्थकर भगवान महावीर (हि., गु., म., क., त., अं, ते.)	१.००
३०.	वीतरागी व्यक्तित्व : भगवान महावीर (हिन्दी, गुजराती)	१.००
३१.	अनेकान्त और स्याद्वाद	२.००
३२.	समयसार पद्धानुवाद	१.००
३३.	समयसार कलश पद्धानुवाद	१.००
३४.	गोमटेश्वर बाहुबली : एक नया चिन्तन	१.५०
३५.	शाकाहार : जैनदर्शन के परिप्रेक्ष्य में	१.००
३६.	गोली का जवाब गाली से भी नहीं	१.००
३७.	अर्चना (जेवी साइज)	१.००
३८.	बारह भावना एवं जिनेन्द्र वन्दना (जेवी साइज)	३.००
३९.	बालबोध पाठमाला भाग-२ (हि., गु., म., क., त., बं., अं.)	३.००
४०.	बालबोध पाठमाला भाग-३ (हि., गु., म., क., त., बं., अं.)	३.००
४१.	वीतराग-विज्ञान पाठमाला भाग-१ (हि., गु., म., क., अं.)	४.००
४२.	वीतराग-विज्ञान पाठमाला भाग-२ (हि., गु., म., क., अं.)	३.००
४३.	वीतराग-विज्ञान पाठमाला भाग-३ (हि., गु., म., क., अं.)	४.००
४४.	तत्त्वज्ञान पाठमाला भाग-१ (हि., गु., म., क., अं.)	४.००
४५.	तत्त्वज्ञान पाठमाला भाग-२ (हि., गु., म., क., अं.)	४.००